

КИЇВСЬКА ПРАВОСЛАВНА БОГОСЛОВСЬКА АКАДЕМІЯ
БОГОСЛОВСЬКИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Кафедра церковно-історичних і практичних дисциплін

Ця кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису містить
результати власних досліджень.
Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають
покликання на відповідне джерело

(підпис автора)

НІШТА ІГОР ІГОРОВИЧ

Магістерська робота

**«ВИПУСКНИК КИЇВСЬКОЇ ДУХОВНОЇ АКАДЕМІЇ АРХІМАНДРИТ
АМВРОСІЙ ЛОТОЦЬКИЙ ТА ЙОГО ЦЕРКОВНА ДІЯЛЬНІСТЬ
(1796 – 1878 РОКИ)»**

зі спеціальності 041 – богослів'я

галузі знань 04 – богослів'я

Науковий керівник:

протоієрей Віталій
Володимирович Клос,
доктор наук із богослів'я,
професор

(підпис)

Завідувач кафедри церковно-
історичних і практичних
дисциплін
КПБА _____

Чокалюк Святослав Михайлович,
кандидат наук із богослів'я,
професор

«___» _____ 20__ р.

КИЇВ – 2020

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ.....	8
РОЗДІЛ 2. НАРОДЖЕННЯ, ВИХОВАННЯ ТА НАВЧАННЯ АФАНАСІЯ ЛОТОЦЬКОГО (1796 – 1823)	14
2.1. Родовід Афанасія Лотоцького та навчання у Волинській Духовній Семінарії.....	14
2.2. Афанасій Лотоцький, як один з кращих студентів Київської Духовної Академії (1819 – 1823).....	30
РОЗДІЛ 3. ДІЯЛЬНІСТЬ АФАНАСІЯ ЛОТОЦЬКОГО У НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ВОЛИНІ (1823 - 1860)	41
3.1. Професор словесних наук, викладач німецької мови та бібліотекар Волинської духовної семінарії (1823 – 1828).....	41
3.2. Викладач Закону Божого в училищах та гімназіях Волинського краю. Священниче служіння та церковна діяльність Афанасія Лотоцького (1828 - 1860).....	44
РОЗДІЛ 4. ЧЕРНЕЧИЙ ПОСТРИГ ТА ЦЕРКОВНО-АДМІНІСТРАТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ АРХІМАНДРИТА АМВРОСІЯ ЛОТОЦЬКОГО.....	49
4.1. Намісник Свято-Успенської Почаївської Лаври.....	49
4.2. Настоятель Милецького чоловічого монастиря (1865 – 1875).....	62
ВИСНОВКИ	66
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	69
ДЖЕРЕЛА.....	69
ДОДАТКИ.....	78
Додаток А.....	78
Додаток Б	86

ВСТУП

Актуальність магістерської роботи. Українська історія багата не тільки різними ключовими подіями, а й славиться видатними діячами культури, освіти, політики та Церкви. На нашу думку, сьогодні дуже важливим завданням є оприлюднення на широку аудиторію біографій церковних діячів та їх несправедливо забути, проте вагомі внески у розвиток історії Церкви Христової.

Одним з таких церковних діячів був архімандрит Амвросій (Лотоцький) – знаменитий світильник Церкви Христової. Тернисту стежину вченого та священнослужителя він розпочав у древньому осередку духовної освіти на Волині – у Волинській духовній семінарії, яка на час його навчання функціонувала в Острозі. По завершенні навчання та отримання ступеня магістра богослів'я у Київській Духовній Академії, він повертається на викладацьку працю до рідної семінарії, в якій отримує посади викладача, інспектора та бібліотекаря. Своєю успішною науковою та церковно-адміністративною діяльністю він увійшов до плеяди видатних випускників Волинської духовної семінарії [92, с. 1].

Внесок архімандрита Амвросія Лотоцького в діяльність Православної Церкви, безсумнівно, є важливим для розвитку й сучасної освіти та вивчення історії нашої Церкви, а тому дослідження та осмислення його церковної діяльності є актуальним та важливим у наш час.

Звісно ж, наша праця є лише невеликою спробою торкнутися деяких аспектів церковної діяльності архімандрита Амвросія, оскільки є велика потреба й в подальшому продовжувати вивчати його богословську спадщину, церковно-історичні напрацювання, багато з яких є розсіяні на сторінках тогочасної періодики та виходили окремими виданнями. Та й в столичному, обласних та місцевих архівах, де трудився архімандрит Амвросій відкрито ще не мало справ, які, на жаль, нам не в повній мірі вдалося опрацювати через певні обставини, які не були залежні від нас.

Мета магістерської роботи: дослідження життєпису архімандрита Амвросія Лотоцького, аналіз його діяльності, а також висвітлення його внесків у розвиток освіти та історії Церкви.

Для досягнення означеної мети необхідне вирішення наступних завдань:

1. Висвітлити життєвий шлях, родовід та виховання Афанасія Лотоцького;
2. Проаналізувати періоди навчання Афанасія Лотоцького у Волинській духовній семінарії та Київській духовній академії;
3. Здійснити характеристику діяльності Афанасія Лотоцького у навчальних закладах Волині, його внесок в освіту та церковну історію;
4. Охарактеризувати служіння та церковну діяльність архімандрита Амвросія Лотоцького;
5. Подати відомості про чернечий подвиг та церковно-адміністративну діяльність архімандрита Амвросія Лотоцького.

Об'єкт дослідження: життєвий шлях архімандрита Амвросія Лотоцького.

Предмет дослідження: навчальна, викладацька, церковно-адміністративна діяльність і служіння архімандрита Амвросія Лотоцького 1819 – 1878 роки.

Методи дослідження: В даній роботі застосовувались загально-наукові методи пізнання: аналіз, синтез, індукція, дедукція. Також задіяні спеціальні, наукові методи, а саме: емпіричний, тобто спостереження, історико-правовий, системно-структурний, порівняно-правовий, аналітичний, історичний, структурно- функціональний методи та логіко-семантичний.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1819 – 1878 роки, як період життя та діяльності архімандрита Амвросія Лотоцького.

Наукова новизна полягає в тому, що вперше в українській історіографії, спираючись на архівні матеріали, ми спробуємо проаналізувати богословську діяльність непересічної постаті в історії

Українського Православ'я – архімандрита Амвросія (Афанасія Лотоцького). А. Лотоцький своїми творами і статтями, а також проповідями і перекладами, зробив свій вагомий внесок в утвердження Православ'я не тільки на Волині, але й на всіх теренах української землі. Важливо наголосити на тому, що архімандрит Амвросій зосереджував навколо себе суспільно-політичну та культурно-освітню діяльність духовенства Волинської губернії протягом 1830 – 1870-х років.

У магістерській роботі було здійснена спроба системного та комплексного дослідження життєвого шляху архімандрита Амвросія Лотоцького. Зокрема звершено аналіз його родоводу, івсітлено питання виховання та навчання майбутнього пастиря. Була здійснена нелегка праця для дослідження його навчальної, викладацької, проповідницької та церковної-історичної діяльностей. Показано його внесок в розвиток освіти та вивчення церковної історії завдяки унікальній праці «Оповіді про Почаївську Успенську Лавру».

Для роботи над магістерською роботою були опрацьовані архівні матеріали та документи тих часів, що дало змогу глибоко вивчити та проаналізувати богословську діяльність архімандрита Амвросія Лотоцького. Можна стверджувати про те, що переважна більшість із опрацьованих архівних джерел, які торкаються його церковно-адміністративної діяльності публікуються вперше. У додатках нашої роботи представлені переклад проповідей та інші богословські твори та статті архімандрита Амвросія Лотоцького.

Теоретичні та практичні застосування. Дане дослідження відтворює життя та діяльність архімандрита Амвросія Лотоцького, доповнює вже відомі нам існуючі наукові праці інших церковних істориків та дослідників його життєвого шляху. В роботі виокремлюються здобутки та відкриття архімандрита Амвросія Лотоцького, проведена робота з архівами, що можуть бути використані в майбутніх наукових та богословських працях. Для загального саморозвитку архівна напрацювання, щодо життя та діяльності

архімандрита Амвросія Лотоцького можна використовувати у навчальному процесі або науково-дослідницькій роботі студентів.

Структура магістерської роботи. Магістерська робота складається зі вступу, чотирьох розділів, що включають в себе шість підрозділів, а також висновків, списку використаної літератури, електронних джерел та додатків.

У *вступі* описана актуальність теми дослідження, визначено мету, встановлено об'єкт, предмет, методи дослідження, теоретичне та практичне значення роботи, обґрунтована наукова новизна, описана структура роботи.

У *першому розділі* вказані використані джерела для дослідження та проведена характеристика історіографії роботи.

В *другому розділі* описується навчально-виховний процес Волинської духовної семінарії та Київської духовної академії. Також наведені короткі біографічні дані про місце народження Афанасія Лотоцького. В цьому розділі описується період навчання А. Лотоцького у Київській Духовній академії 1819 – 1823 роки. Зокрема, детально представлені його успіхи в навчанні, що підтверджуються архівними матеріалами.

Третій розділ дослідження дає характеристику діяльності А. Лотоцького у навчальних закладах Волині. В даному розділі також описується історія заснування Волинської духовної семінарії. Приділена увага діяльності А.Лотоцького, як професора словесних наук, викладача німецької мови та бібліотекаря Волинської духовної семінарії.

В *четвертому розділі* роботи досліджується церковно-адміністративна діяльність Афанасія Лотоцького, вже в ролі архімандрита Амвросія. В цьому розділі також представлений матеріал про історію Почаївської Лаври від початку XVII ст. до початку XVIII ст. Також детально зображений період, коли А. Лотоцький став намісником «Свято-Успенської Лаври» у 1860 – 1865 роках. В даному розділі здійснений аналіз однієї з основних праць А.Лотоцького – «Оповіді про Почаївську Успенську Лавру». Також було проаналізовано структуру та опис його

статті «Церковно-історичний та статистичний опис Варшавської єпархії».

В кінці розділу коротко повідомляється про архімандрита Амвросія, як настоятеля «Милицького чоловічого монастиря» у 1865 – 1875 роках, а також розглядається його праця «Сліди ультрамонтанства в уніатів, які були у Західному краї Росії».

Магістерська робота закінчується висновками, де підведені підсумки даного дослідження.

РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ

На початку виконання роботи виникла проблема з пошуком інформації, тож для більш якісного дослідження, були задіяні архівні матеріали та здійснений їх переклад. Для виконання детального та глибокого дослідження інформаційними джерелами стали праці й наукові статті українських істориків. За основу джерельної бази були взяті спогади та статті журналу «Волинські єпархіальні відомості». За допомогою цих джерел був здійснений аналіз життя архімандрита Амвросія Лотоцького та відтворений його біографічний портрет. Джерельна база дослідження складається з неопублікованих джерел, представлених історичними документами Центрального державного історичного архіву України у м. Києві [35 – 46] і Державного архіву Житомирської області [20– 32].

Серед сучасних досліджень особливо важливими є праці історика-архівіста та знавця церковного життя Волині Володимира Рожка [75 – 78].

У його працях подаються маловідомі факти з історії та розвитку навчального процесу Волинської семінарії, а також описується внесок А. Лотоцького в розвиток духовної освіти тих часів. Загалом, праці історика Володимира Рожка мають вагомую цінність, так як в них представлені стародавні архівні матеріали, що є особливо цікавими для сучасних дослідників [76].

Володимир Рожко – кандидат церковно-історичних наук, історик-архівіст, довголітній дійсний член Інституту дослідів Волині у Вінніпезі (Канада), його представник в Україні, почесний професор Східно-європейського національного університету імені Лесі Українки, учасник дисидентського руху 60 – 80-х років ХХ ст [76].

Автор понад 45 книг, більше двох тисяч публікацій у журналах, збірниках, альманахах, газетах України, західної діаспори (США, Канада, Австралія, Великобританія). Сорок п'ять років віддав архівній праці, одночасно власним коштом здійснював наукові дослідження в архівах

України, Республіки Білорусь (Брест, Турів, Мозир). Під час наукових подорожей на місцях виявляв численні документальні, історичні джерела для своїх праць, які зберігаються в архівах, бібліотеках України, західних країн: у США, Канаді, Австралії, Великобританії, Південній Америці). Володимир Рожко активно залучав громадські організації української діаспори до надання фінансової допомоги духовним навчальним закладам Української Православної Церкви Київського Патріархату [76].

У роботі також використовувались важливі публікації, які були нами віднайдені на сторінках журналу «Волинські єпархіальні відомості», а саме: «Краткий очерк жизни архимандрита Амвросия (Лотоцкого), скончавшегося 18 января 1878 года» [8], «Сказание о Почаевской Успенской лавре, на основании документов, хранящихся в лаврском архиве. Почаев, 1872» [3].

«Волинські єпархіальні відомості» – періодичний часопис, офіційне видання Волинської православної єпархії кінця XIX – початку XX століть. Видання, головним чином, було адресоване місцевому православному духовенству, мало метою інформувати єпархіальне духовенство про рішення єпархіального архієрея та загальноцерковні рішення Святішого Синоду, забезпечувало інформацією проповідницького, історичного та освітянського характеру. Окремі його теми з метою просвітництва та місії друкувалися і для пересічних парафіян. Виходив часопис з вересня 1867 року і до 1917 року. У 1867 – 1879 роках «Відомості» виходили двічі на місяць, у 1880 – 1907 роках – тричі на місяць, з 1908 р. – щотижня [94, с. 79].

Часопис складався з двох окремих частин – офіційної та неофіційної, як і всі єпархіальні відомості того часу. Перший номер видання, що вийшов 1 вересня 1867 року, починався Указом Святішого Синоду про дозвіл, даний Преосвященному Агафангелу Соловйову, єпископу Волинському і Житомирському на видання «Волинських єпархіальних відомостей». При цьому підкреслювалася необхідність друкування у виданні, окрім загальнопросвітницьких матеріалів, також і офіційної частини з розміщенням у часопису указів і постанов Синоду та імперського уряду. Таким чином,

офіційна частина видання передбачала розміщення на своїх сторінках імператорських маніфестів та розпоряджень, що стосувалися духовного відомства, розпоряджень Святішого Синоду – як загальнообов’язкових, так і тих, що стосувалися конкретно Волинської єпархії, розпоряджень місцевого єпархіального начальства, розпоряджень світського начальства, які стосувалися церковних справ [94, с. 79 – 80].

У неофіційній частині передбачено було друкувати окремі повчально-просвітницькі матеріали, про що говорилося в окремій «Програмі Волинських єпархіальних відомостей», затвердженій Святішим Синодом. Такими матеріалами були: єпархіальний літопис, у якому мали міститися історичні відомості про «долю Православної Церкви на Волині», а саме: історичні та архівні матеріали, що стосувалися історії Волинської єпархії, огляд «утвердження, боротьби і збереження православ’я у Волинській Єпархії», дослідження про її парафії, храми, монастирі, навчальні заклади, місцеві святині, біографії волинських ієрархів, видатних священнослужителів і подвижників благочестя [94, с. 79 – 80].

Редакторами видання в різні роки були викладачі Волинської духовної семінарії. Серед них ієромонах Акакій Заклинський, що пізніше став єпископом Єнісейським і Красноярським; М. Петров, В. Прозоровський, П. Беляєв та ін [94, с. 81].

Найпомітнішим серед редакторів «Волинських єпархіальних відомостей» був викладач Волинської духовної семінарії Микола Іванович Петров (1840 – 1921 рр.). У виданні він опублікував низку своїх статей з історії храмів і монастирів Волині, розвитку освіти в краї. Спільно із професором Київської духовної академії членом історичного товариства преподобного Нестора Літописця Іваном Гнатовичем Малишевським (1828 – 1897 рр.), М. І. Петров підготував та видавав частинами у «Відомостях» фундаментальне дослідження «Волинь: Історичні долі Південно-Західного краю». Згодом за вагомий внесок у дослідження Волині та її історії, М. І.

Петров був обраний почесним членом Волинського церковно-археологічного товариства [94, с. 81].

Крім того, в роботі були використані біографічні відомості про інших церковних діячів зі спогадів А. Лотоцького – «Воспоминание о преосвященном Иерофее, епископе Острожском, викарии Волынской епархии, скончавшемся 17 апреля 1871 года, на 84 году жизни». Ці спогади знову ж друкувалися у журналі «Волынские епархиальные ведомости (1873. Часть неоф. № 5. С. 170–184; № 6. С. 215–223) [7].

Предметно описував життя А. Лотоцького історик та краєзнавець М. П. Манько у своїй публікації – «Випускник Волинської духовної семінарії в Острозі Афанасій Лотоцький (архімандрит Амвросій)» (Острозький краєзнавчий збірник. Випуск 2) [66]. Цінними матеріалами стали біографічні відомості з життя А. Лотоцького поміщені у книзі М. Теодоровича «Волинська духовна семінарія» [83]. Серед історичних пам'яток в роботі розглядається заснування та історія розвитку Волинської духовної семінарії, Київської духовної академії, Свято-Успенської Почаївської Лаври та ін.

Важливо зауважити, що Миколу Теодоровича вважають основоположником краєзнавчого руху на Волині. М. І. Теодорович був родом із містечка Гродно в Білорусі і одинадцять років – з 1888 по 1899 роки – викладав Священне Писання у Волинській духовній семінарії, коли й написав основну частину своїх краєзнавчих досліджень з історії храмів та парафій Волинської єпархії. Інша назва його праці – «Волинь в описах міст, містечок і сіл у церковно-історичному, географічному, етнографічному, археологічному та інших відношеннях». Дослідження спочатку друкувалося частинами у «Волинських епархіальних відомостях», а згодом виходило окремими виданнями у п'яти томах (друкувалися в друкарні Почаївської лаври). У кожному томі містилася інформація з історії декількох повітів. Так, перший том праці, що вийшов у 1888 році, розповідав про історію міст, сіл, церков та парафій Житомирського, Новоград-Волинського та Овруцького

повітів, другий том, що вийшов у 1890 році, – Рівненського, Острозького і Дубенського і т. д [94, с. 83].

В епоху технологій важко віднайти матеріал без електронних джерел. Під час виконання дослідження автор користувався сайтом богословсько-історичного наукового журналу «Волинський благовісник» (<http://vb.vpba.edu.ua/ua/1891>) [92].

Також певна частина інформації в даній магістерській роботі була взята з сайту Електронної бібліотеки «Культура України» – навчальний посібник автора Омельчука В. В «Історія освіти Волині в особах» (Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?&id=11577>) [102].

Особлива увага у презентованому посібнику акцентується на гуманістичних аспектах історії освіти Волині. Зокрема, визначається роль духовенства у поширенні освіти, що сприяло в свою чергу відродженню духовних цінностей в середовищі українського студентства та освітянської інтелігенції, створенню гуманістичної педагогіки [102].

У посібнику вперше узагальнюється діяльність громадсько-педагогічних діячів, волинських меценатів у становленні національно-регіональної освітньої системи. Заслуговує на увагу досвід організації навчально-виховного процесу у духовних і світських закладах освіти. Запропонована праця дозволяє визначити роль і місце Волині у розвитку освіти в Україні, проаналізувати специфічні особливості становлення і розвитку освіти в регіоні [102].

Так, як Афанасій Лотоцький був випускником Київської Духовної Академії, то ми торкаємося коротко її історії та особливостей навчального і виховного процесу в час його навчання тут. З цією метою ми проаналізували ряд монографічних досліджень та статей з історії Київської Духовної Академії. Так, зокрема з посеред інших напрацювань нами бралася до уваги монографія Надії Андріївни Шип «Київська духовна академія в культурно-освітянському просторі України (1818 – 1919)». У згаданій монографії, посилаючись на архівні джерела, розглянуті питання навчального процесу

Київської духовної академії, викладацький склад, кількість студентів, перелік дисциплін, які вони вивчали і т.д [90].

Цінним джерелом про історію Волинської духовної семінарії є документальний нарис С. В. Ліщука «Джерела до вивчення історії Волинської духовної семінарії (1796 – 1825 рр.) (Електронний ресурс / Режим доступу:]https://old.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_3_2014/17.pdf) [97].

В даному нарисі Лішук Сергій проаналізував історичні джерела, що розкривають історію функціонування Волинської духовної семінарії у 1796 – 1825 роках. У праці Ліщука С. В. – «Волинська духовна семінарія у 1796–1825 роках», автор проаналізував особливості навчального процесу в закладі, а на основі архівних документів дослідив стан якості освіти і подав інформацію про навчальні дисципліни, що викладались у семінарії.

Разом з тим в магістерській роботі було використано й багато інших важливих джерел та історіографічних напрацювань з одначеного питання. З посеред них варто виокремити наступні публікації: Манько М. – «Церковні краєзнавці Волині кінця XIX – поч. XX ст. – дослідники і популяризатори історії книги та друкарства» (Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://eprints.oa.edu.ua/2937/1/Manko.%20Mykola.pdf>) [101], Тимочко І. Б. Роль провідних діячів православних братств Волинської губернії у збереженні духовно-моральних традицій виховання (Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://eprints.oa.edu.ua/2483/1/23.pdf> . – 16.01.16) [103].

Тож, підсумовуючи перший розділ можемо стверджувати, що коротка характеристика джерел та літератури показує наскільки обмежений її обсяг з цілком логічних та закономірних міркувань з одного боку, але з іншого боку можна впевнено казати про те, що вона загалом є достатньою для написання нашої магістерської роботи.

РОЗДІЛ 2. НАРОДЖЕННЯ, ВИХОВАННЯ ТА НАВЧАННЯ АФНАСІЯ ЛОТОЦЬКОГО (1796 – 1823)

2.1. Родовід Афанасія Лотоцького та навчання у Волинській Духовній Семінарії

У цьому розділі подані короткі відомості про родовід виховання та навчання Афанасія Лотоцького. Також, більш глибоко досліджено його навчання у Волинській духовній семінарії та Київській духовній академії.

Ми знайшли та проаналізували архівні документи, які повідомляють про систему навчального процесу у Волинській духовній семінарії, а також про успіхи і діяльність Афанасія Лотоцького у Київській духовній академії.

Українська Православна Церква та духовенство протягом всієї історії волинського краю були майже безальтернативними творцями української культури. Це саме вони творили для свого народу: літературу, науку, школу, друкарство, малярство, виховували світську інтелігенцію. Після приєднання Волині до Російської імперії наприкінці XVIII ст. зусиллями Волинської і Житомирської єпархій в м. Острог була заснована Волинська духовна семінарія, яка впродовж майже столітнього існування, починаючи з 1796 року, мала великий вплив на релігійно-церковний розвиток православної волинської пастви, сприяла поширенню грамотності серед простого народу. Більшість дослідників волинської давнини були священиками або педагогами системи духовної освіти [101, с. 91].

Архімандрит Амвросій Лотоцький (у миру – Афанасій Лукич Лотоцький) народився 19 січня 1796 року в селі Мончинці Старокостянтинівського повіту Волинської губернії в сім'ї місцевого священника Луки Лотоцького. У 1799 році священник Лука Лотоцький був настоятелем парафії у селі Грибова Кременецького повіту, тому в книзі

М.Теодоровича Афанасій Лотоцький названий сином священника цього села [92, с. 265].

Про раннє дитинство та юність А. Лотоцького дані відсутні, його широка біографія починається з відомостей про закінчення Волинської духовної семінарії у 1819 році. Його семінарським вчителем був ієромонах Ієрофей (Яків Петрович Лобачевський, згодом – єпископ Острозький) – енциклопедист і поліглот, який, будучи інспектором семінарії позитивно характеризував свого учня, як «здібностей хороших, достатньо зразковий, успіхів надзвичайних, поведінки хорошої» [102, с. 34].

Згідно з указом Синоду московської Церкви від 12 липня 1795 р. владиці Варлааму на його численні клопотання було надано дозвіл започаткувати єпархіальну семінарію, але навчально-виховний процес в цьому закладі був розпочатий лише 14 травня 1796 р. Назву Острозька єпарша, тобто єпархіальна, семінарія носила в 1796 – 1814 рр., а з 1799 року – Житомирська від титулу єпископа Житомирського і Волинського, а пізніше – з 1814 року Волинська духовна семінарія [76, с. 26].

Семінарія розташовувалась в приміщенні Свято-Преображенського монастиря. Це була триповерхова мурована будівля. Із західної її сторони знаходився архієрейський дім і консисторія, з південної, північної і східної сторони – монастир і семінарія. На першому і другому поверхах знаходилося сім класних кімнат, де проходили заняття учнів, а на нижньому поверсі в шести кімнатах жили вихованці, що були на державному утриманні. Чотирнадцяту кімнату було відведено під пекарню, ще в двох 15-16 – під склад для продуктів, у 17-й розміщувалась семінарська канцелярія, у 18-й – бібліотека, а в 19 – 20 кімнатах мешкали вчителі семінарії. З північної сторони на третьому поверсі знаходився астрономічний зал, який після пожежі 1797 року залишався порожнім. Також при семінарії було подвір'я, де знаходились її екіпажі [9, с. 41 – 55].

Перший набір учнів у 1796 році налічував 119 чоловік різного віку від 8 до 21 року. Справа в тому, що діти священників були зобов'язані

відправлятися на навчання згідно з наказом владики Варлаама. Батьки, які не бажали відправляти на навчання своїх дітей до семінарії, сплачували штрафи і навіть могли тимчасово бути позбавленими парафії. Були випадки, коли дітей присилали до семінарії за допомогою земської поліції [30, арк. 4].

При наборі учнів в семінарію враховувалося і їхнє сімейне та матеріальне становище. Так, наприклад семінаристи які були сиротами і напівсиротами знаходилися на повному казенному забезпеченні. Для цієї мети, була відкрита в 1799 р. бурса або так званий сирітський будинок. Першим наглядачем сирітського будинку було призначено ієрея Івана Черетовича. Після Івана Черетовича наглядачами були Аврам Яворський й ієромонах Ієронім Візерський. До обов'язків наглядача входили функції контролю за надходженням продуктів для харчування, станом здоров'я, дотриманням норм поведінки, станом навчання його підопічних [100, с. 9].

Крім наглядача, при сирітському будинку знаходився ще й комісар. Безпосередніми виконавцями доручень наглядача і комісара були три пристава. В самій бурсі мешкали лише казеннокоштні вихованці. Одні з них приймалися в гуртожиток на повне казенне утримання без всякого зобов'язання, а з інших стягувалася щорічно платня у розмірі 3 руб. або 30-40 злотих. Також можна було замість грошової виплати робити внесок продуктами харчування. Інколи учнів приймали в бурсу лише на казенне харчування, а батько його зобов'язувався забезпечувати навчальними книгами, одягом і взуттям [100, с. 9].

Трапеза семінаристів відбувалася за обідом і вечерею. Так, в будні дні на обід готували дві страви, а на вечерю – одну. У великі свята, коли вони відбувалися не в піст, на обід готували три страви, а на вечерю – дві [100, с. 9].

З реформуванням Волинської семінарії і впровадження розрядних списків успішності учнів, існував порядок виключення із державного утримання тих семінаристів, котрі були зараховані до третього розряду. Проте, керівництво навчального закладу досить часто залишало

малоуспішних учнів на державному забезпеченні, якщо вони були чесної і доброї поведінки і їм до закінчення свого навчання залишалося не більше року [41].

Важливу увагу керівництво Волинської семінарії приділяло таким напрямкам, як вихованню, моральності і поведінці семінаристів, особливо тих, що проживали на орендних квартирах в м. Острозі. Існували чіткі вказівки єпархіального керівництва стосовно квартирування семінаристів. Вони не могли зупинятися у будинках підозрілих осіб, які своєю поведінкою чи способом життя могли б зашкодити встановленню їхньої духовної особистості. Досить часто, такі вказівки не виконувалися по тій причині, що придатних будинків для квартирування семінаристів в м. Острозі була обмежена кількість [100, с. 9].

Виховання семінаристів було одним із головніших завдань навчального закладу. В уставі духовних семінарій зазначалося, що велику увагу потрібно приділяти загальній освіті, духовному встановленню особистості вихованців і розвитку духу без будь-якої можливості його чіткого контролю з прорахунком його практичної необхідності. Всі ці положення були сильною стороною богословської освіти, проте і водночас слабкою, так як практична підготовка пастирів досить часто відставала у розвитку. В результаті чого богослужіння, які мали бути основою виховання семінаристів втрачали свою виховну функцію і ставали формальною частиною загально-церковного ритуалу [55, с. 53 – 54].

Окрім системи покарань за порушення дисципліни, в семінарії також існували певні заохочення семінаристів. На нашу думку, це сприяло дотриманню встановлених правил поведінки навіть поза межами навчального закладу. Проте, для тих семінаристів, що ризикували порушити норми семінарського устуву, або для тих хто своєю поведінкою зривав навчальний процес застосовувались різні види покарань. Зокрема, такі як: оголошення догани інспектором в кімнаті перед учнями; призначення особистого місця за партою віддаль від всіх інших; осуд на хліб і воду на термін від одного до

семи днів. Зазначені три види покарань покладалися на розсуд інспектора семінарії. Наступний вид покарань застосовувався лише за розглядом семінарського правління. До нього належали такі: виклик і винесення суворої догани в семінарському правлінні і особисте затримання. Затриманого, позбавляли будь якого контакту з іншими особами і утримували на хлібі і воді, позбавляли також книг і всіх засобів письма. Інколи, такого затриманого міг відвідувати інспектор. Самим ж суворим покаранням було звільнення із семінарії і зарахування до світського чину [100, с. 9].

Поряд із системою покарань також існувала система заохочень для успішних семінаристів. Практикувалися такі види заохочень як: похвала від інспектора в кімнаті перед товаришами; призначення учнів до чину старших, але не по посаді, а для почесті з всіма для цього чину пільгами; за представленням інспектора найкращих учнів запрошували в семінарське правління, де оголошували їм подяку; на екзаменах й інших зібраннях з кафедри за представленням семінарського правління оголошувалися імена учнів, які відзначалися під час навчання і разом з цим робилися їм подарунки у вигляді різних книг. Також, передбачалися й інші види заохочень [14, с. 41 – 42].

Найголовнішим видом заохочень, на нашу думку, було направлення найкращих учнів Волинської семінарії у інші навчальні заклади для здобуття вищої освіти. Одним із таких закладів, в якому навчалися випускники семінарії була Київська духовна академія. Так, відповідно до указу Святішого Синоду від 31 жовтня 1798 р. зазначалося, що найкращих студентів семінарії направляти в академію по два чоловіка кожного року і з відповідною чергою, щоб перші, які прибули, вступали на богословський курс, а інші на філософський. На відправку семінаристів до Київської духовної академії виділялися кошти у сумі 60 руб. [86, с. 717]. Після закінчення академії випускникам виділялися спеціальні атестати, що дозволяло їх власникам займати вищі церковні посади, або ж викладати у духовно-навчальних закладах [100, с. 9].

Після закінчення Волинської духовної семінарії її вихованці направлялися на різні церковні посади по всій Волинській єпархії. Так, ті що закінчили навчальний заклад з поганими оцінками, або взагалі не мали ніякого старання до навчання здебільшого ставали паламарями [27, арк. 1]. Всі ж інші семінаристи, які не продовжували далі навчання у вищих навчальних закладах, чи не пов'язували своє життя з чернецтвом, після одруження ставали священиками [25, арк. 6]. В Острозький період функціонування Волинської духовної семінарії відповідно за даними дослідника М. Теодоровича з її стін вийшло 1038 випускників, а всього ж у зазначений період відбувся 21 випуск [18, с. 220 – 374].

Відомості за 1796 р. інформують про кількість учнів семінарії від початку її відкриття до січня 1797 р. Самі відомості складенні у формі таблиць, що поділяються на певні інформативні одиниці. У таких елементах таблиць зазначалися ім'я і прізвище семінарста; з якої він родини; місце проживання; дату вступу до семінарії; вік на момент прийому; в якому класі навчається; які успіхи має у навчанні; хто, коли і за яких причин був звільнений. Також у кінці цих відомостей подавався екстракт з підсумком загальних даних. Всього ж за цими історичними документами у зазначений період навчалось 224 учні [24, арк. 2 – 14].

Окрім інформації про учнів, у вищезазначеній підгрупі джерел подаються окремі відомості про викладачів семінарії. Самі відомості складені також у формі таблиць, що поділяються на такі пункти, як: ім'я та прізвище викладачів, їхній духовний чин, якщо він був, і посада; місце народження і національність, коротка біографічна довідка про здобуття освіти і власне про виконання самих обов'язків викладача; де і коли відбулось рукопокладення; яким мовам навчались і про здатність чи нездатність займати вищі посади [98].

В перший рік функціонування семінарії було відкрито чотири класи: риторичний, піітичний, нижній та вищий класи граматики. Навчально-виховним процесом на початку заснування семінарії керували три викладачі :

риторики та піїтика – префект Іван Стрелецький, вищого граматичного класу – ієрей Іван Севрук, а нижчого класу – студент Київської Духовної академії Авраам Яворський [76, с. 31 – 32].

Станом на 26 червня 1797 р. в семінарії навчався 231 учень, з яких в класах: риторики – 29, піїтики – 16, вищому граматичному – 38, нижчому граматичному – 64, початків латинської мови – 45. В наступному році кількість учнів семінарії збільшилась до 244 [76, с. 75].

Адміністрація семінарії тримала навчальний процес, а також дисципліну студентів під жорстоким контролем. Так, семінаристи були зобов'язані постійно перебувати в стінах закладу, навіть на великодні та різдвяні свята. Додому дозволялося їхати лише на літні канікули. На думку дослідника Василя Милуся, подібні заходи вживалися з метою створення тісного зв'язку семінаристів з Російською Церквою, послаблення впливу місцевих релігійних традицій [69, с. 105]. Проте, такі суворі правила діяли лише до початку ХІХ століття.

У процесі організації навчально-виховного процесу основними методами, які використовували викладачі семінарії, були: методи організації та здійснення навчально-пізнавальної діяльності (словесні, наочні та практичні), методи стимулювання навчальної діяльності (метод забезпечення успіху в навчанні) та методи контролю (усного та письмового). Основними засобами навчання були: слово вчителя, священника, підручники, карти, таблиці і піснеспіви [61, с. 112].

У 1799 році в семінарії був вже повний комплект класів – богословський, філософський, риторичний, три граматичні і клас піїтики. Курс навчання в кожному класі на початку існування семінарії не був точно визначений. Для старанних учнів навчальний рік продовжувався, а неуспішні могли навчатися два і навіть три роки в одному й тому ж класі, проте до уваги брався також і вік учнів [98, с. 72].

Про стан викладання навчальних богословських і загальних дисциплін у класах семінарії ми дізнаємося із програми навчання за 1803 р. В нижньому

граматичному класі викладались: латинська мова, орфографія і початки етимології, скорочений катехізіс, переклади з російської на латинську. В середньому граматичному класі – етимологія, початок синтаксису, скорочена географія, скорочений катехізіс, читались такі важливі теологічні праці, як Кастеліонові священні розмови, Федорові байки, Муретинове батьківське наставляння і робились переклади з латинської на російську мову. У класі піітики викладались правила російської і латинської піітики, розширена географія, Священна історія, розширений катехізіс, Катонові моральні правила і деякі Вергілія, Горація, Овідія вірші, вчились складати вірші в перекладах. В риторичному класі – правила риторики, всесвітня історія, розширений катехізіс, а також вчились складати різні промови і вдосконалювали переклади [76, с. 76].

У філософському класі – коротка історія філософії, логіка, метафізика, правовчення, “натуральна” історія і фізика, скорочене християнське богослів’я, пояснення Євангелія. Окрім того, були окремі години арифметики, грецької, давньоєврейської, французької і німецької мов [76, с. 76]. Поряд з вище зазначеними іноземними мовами, починаючи з 1823 р. було введено викладання польської мови [45, арк. 2]. Впровадження останньої у навчальний процес зумовлювалось тим, що у Волинській губернії проживала велика кількість поляків, а також полонізованого населення котре слабо володіло російською мовою. Для вдалого впровадження політики царизму і навернення нового кола мирян для російської православної Церкви, молоде священство мало володіти польською мовою [98, с. 74].

З оглядів конспектів лекцій курсів за 1819 р., які викладалися у Волинській семінарії, можна довідатись про основні акценти, які ставили викладачі під час викладання того чи іншого предмета, а також обсяг інформації, яку отримували семінаристи від занять. Так, наприклад, у навчальному курсі богословських наук на першому році давалися базові знання про богослів’я з розділенням його на “Істинне” і “Відверте”. Після пояснення і набуття знань семінарстами про саме поняття, приступали до

викладання “Богослів’я тлумачного”. Цей матеріал був розрахований на першу третину навчального року. Протягом цього часу для домашніх занять, відповідно до цілей викладання лекцій, призначено було учням читання із перших книг Св. Письма з відліком в часі для повторення і складання як коротких, так і довгих міркувань щодо Св. Письма – латинською та російською мовами [43, арк. 1].

На початку другої третини навчального року викладались лекції по системі скороченого богослів’я преосвященного Іринія Фальковського. Ця книга складалася із історичних відомостей думок древніх мудреців про Бога і була видана у Волинській семінарії. На завершальному етапі навчального року читались лекції з догматико-полемічного богослів’я [98, с. 74].

На другому році навчання вихованцям семінарії викладали діяльне богослів’я, по системі преосвященного богослів’я німецького теолога Шуберта перекладеного священиком Арсеньєвим. В продовження цього навчання, після статті про посади християн в складі Церкви відбувалося читання найважливіших статей із книг вітчизняних авторів про посади парафіяльних священиків. Для домашнього заняття були дані як скорочені, так і повні твори про матерії, а також читання книг етичних єпископа Тихона Воронезького і митрополита Макарія, збірки творів Св. Амвросія і Св. Іоанна Золотоустого про “Святості” і проповіді митрополитів Платона, Амвросія і Анастасія. Весь цей матеріал входив в першу третину навчання [98, с. 74].

З другої третини навчального року протягом січня, лютого і березня викладались учням християнські старожитності. Замість навчальної книги з цього предмету використовувалася книга “Досвід із старожитностей християнських”, яка була видана в Москві в синодальній друкарні 1814 р., а посібники як викладачам, так і учням “Нова Скрижаль” та “Роз’яснення на літургію Дмитрієвського” [98, с. 74].

Після закінчення лекцій із християнських старожитностей учням пояснювали ступені спорідненості по частині службового богослів’я із книги Кормчої. Протягом квітня, травня і до половини червня відбувалося читання

історичних книг Старого Завіту і притчі Соломонові. Учні щоденно розказували на пам'ять з поясненням декілька віршів з прочитаних книг перед початком лекції. Час від 15 червня і до 11 липня використовувався для повторення всіх уроків і до підготовки до публічного іспиту [43, арк. 2 – 3].

З курсу Церковної історії в перший рік навчання після вивчення загальних термінів з історії переходили до викладання 10 періодів церковно-біблійної історії і періоду трьох століть новозавітної історії [98, с. 75].

На другому році навчання перед початком лекцій відбувалося коротке повторення вивченого матеріалу за порядком літочислення, після чого відбувалося викладання навчального матеріалу, що стосувався історії Церкви від IV ст. до XVIII ст. Період новозавітної історії вивчався за підручником А. Інокентія “Церковна історія” [43, арк. 4].

Курс філософських наук у Волинській семінарії складався з : філософії опосередкованої чи логіки; наук метафізичних (онтології, космології, пневматології і психології); наук практичних (загальної моральної філософії, природного права, етики і політики); історії філософії. Названі дисципліни викладалися за системою Баумейстера, яка передбачала їх вивчення за 2 роки. На першому році навчання, протягом осінньої третини, викладалася логіка, а в інший час – метафізика – (про загальне богослів'я) [43, арк. 6].

До предметів курсу фізики, що викладалися у Волинській семінарії належали: загальні властивості фізичних тіл з деякими хімічними про них замітками, статика, механіка, гідростатика, гідравліка, стихії тіл, світло, вогонь, вода, повітря, гази, звук і тон, електрику, гальванізм і магнетизм. Лекції про кислоти, повітря, гази, електрику і гальванізм були супроводжені дослідженнями [43, арк. 16]. Слід відзначити, що курс викладання фізики у Волинській семінарії відповідав усім тогочасним науковим нововведенням і відкриттям світових учених у розвиток цієї науки [98, с. 76].

Викладання німецької мови в семінарії відбувалося за новим планом. Учні, які вивчали німецьку мову, були розділені на два відділення, із яких одне складалося з тих, хто починав вивчати її, а друге із тих, хто вже вивчив,

але хотів для себе вдосконалити знання. Для новачків протягом двохгодинного часу давали одну лекцію на тиждень із вивчення читання німецькою і “Голтергофодової граматики”. Після того учні займалися перекладами з граматичними розборами на німецьку мову прикладів і статей із хрестоматії [98, с. 76].

У другому відділені учні протягом одногодинних лекцій, які відбувалися два рази на тиждень, після повторення головних граматичних правил німецької мови займалися перекладом статей таких німецьких авторів, як: Гелерта, Штурма, Целіносфера, Функе, Федерзена. Крім того перекладали із російської на німецьку мову повісті та байки [43, арк. 17].

Курс математики до 1819 р. у Волинській семінарії викладався понад ординарним і довільним предметом, при цьому не було книг, якими мали забезпечувати викладання. Тому в очікуванні потрібних книг було призначено викладати учням другу частину керівництва до арифметики, яка була видана для використання в народних училищах Російської імперії. Потім із початків алгебри Фусса для першого відділення викладався матеріал про різні роди начислення простих кількостей, другому – про способи начислення складних кількостей і третьому – про алгебричні рівняння і способи вирішення їх. Крім того, із початків геометрії викладалася планіметрія [43, арк. 18].

Важливим елементом навчальної програми семінарії була лікарська наука. Причинами її введення в програму було те, що в переважній більшості сіл Волині не було лікарів. В той же час мешканців сіл у більшості випадків навіть прості хвороби призводили до смерті через ненадання медичної допомоги. Відтак, введення викладання лікарської науки в семінарії дозволило б майбутнім священикам обслуговувати свій прихід, в якому не було лікаря, чим було би знижено рівень смертності серед сільського населення. Введення цього предмету до навчальної програми було затверджено указом Синоду від 24 липня 1796 р. за №2396 [26, арк. 1]. В силу цього указу в Волинській духовній семінарії лікарська наука була запроваджена з 14 липня 1804 р., причому єпископ Варлаам наказав

семінарському правлінню викладати лікарську науку кожного дня о першій годині [98, с. 76].

Цікавим фактом є те, що талановиті і здібні вихованці семінарії, які виявляли інтерес до вивчення медицини, при хорошій поведінці отримували шанс навчатися у вищих медичних навчальних закладах, причому дорога на навчання оплачувалась семінарією [91, с. 81].

Порядок навчального дня в семінарії до 1800 р. був такий: навчання розпочиналось зранку протягом двох годин і після обіду теж дві години. Проте 15 травня 1800 р. за наказом єп. Варлаама відбулися зміни і навчання вранці тривало вже три години, а після обіду так само дві – лише по вівторках і четвергах. В 1805 р. було складено і затверджено розклад занять. В понеділок вранці о 9 год. викладалася французька мова, в 10 і 11 год. – латинська граматики, поезія, риторика, філософія і богослов'я. Після обіду о 13 год. – російський клас і лікарська наука, о 14 і 15 год. – граматики, перша частина арифметики і грецька мова. О 16 год. – друга частина арифметики і о 17 год. – німецька мова [98, с. 77].

Вранці у вівторок о 9 год. викладалася французька мова, о 10 і 11 год. – граматики, поезія, риторика, філософія і богослов'я. Після обіду о 13 год. – російський клас і лікарська наука, о 14 год. – перша частина арифметики, о 16 год. – німецька мова. В середу і п'ятницю навчання відбувалося так само, як і в понеділок, а в четвер аналогічно як у вівторок [98, с. 78].

В суботу о 9 год. ранку викладалася французька мова, о 10 і 11 год. – граматики, поезія, риторика, філософія і богослів'я. Після обіду о 13 год. – російський клас і лікарська наука, о 14 і 15 год. – граматики і перша частина арифметики, о 16 год. – друга частина арифметики, о 17 год. – німецька мова. З 1 листопада по 1 квітня вранці навчання починалося о 9 год., а після обіду – з 13 год. Починаючи з 1 квітня і до 1 листопада вранці навчання розпочиналось з 8 год., а після обіду – з 14 год [98, с. 78].

О 6 год. ранку учні вставали, о 7:30 відбувався їх збір по класах, після цього проводилися уроки. О 12 год. дня був обід, потім – знову уроки. Вечеря

відбувалася о 20 год., після чого всі семінаристи йшли на вечірню молитву, і о 22 год. лягали спати [83, с. 15].

Про стан викладання і якість освіти у Волинській семінарії ми дізнаємося із рапортів головного інспектора Київської духовної академії ієромонаха Смарагда. В липні 1822 р. він прибув у семінарію для проведення іспитів серед учнів і ревізії роботи самого навчального закладу [44, арк. 7].

Був складений спеціальний розклад проведення іспитів серед учнів по семінарії. 17 липня 1822 р., починаючи з 8 год. ранку і до 12:30 год., в присутності єпископа Волинського і Житомирського Стефана, інспектора ієромонаха Смарагда і викладачів семінарії відбувся іспит учнів вищого відділення по класу богослів'я. Учні середнього відділення впродовж цього часу писали власні міркування за пропозицією інспектора Смарагда на таке запитання: “Чудеса превращают ли порядок природы?”, а учні нижчого відділення складали арію із пропозиції: “Есть снискание всеми благочестие с довольством”. Того самого дня від 16 год. до 20 год. відбувався іспит вищого відділення учнів семінарії по класу церковної історії, потім відбувся іспит всіх трьох відділень зі знання давньоєврейської мови [98, с. 79].

18 червня з 8 год. ранку до 13 год. також в присутності вищезазначених осіб відбулись іспити середнього відділення семінарії по класу філософських і математичних наук. Протягом цього часу учні вищого класу міркували над пропозицію інспектора Смараг да: “Нужны ли нам ангелы хранители, когда Бог во всех случаях охраняет нас” [44, арк. 44]. З 16 год. по 20 год. відбувся іспит учнів нижчого відділення зі словесності і загальної історії. 19 червня відбулись останні іспити в семінарії. З 8 год. до 10:30 в учнів перевіряли знання грецької, німецької і французької мови. Після цього інспектор Смарагд разом із членами семінарського правління і вчителями склали розрядний список учнів [44, арк. 45].

До першого розряду з учнів вищого відділення увійшло 23 чол., до другого розряду – 40 чол., до третього розряду – 15 чол., до виключення – 5 чол. З учнів середнього відділення до першого розряду увійшло 16 чол., до

другого розряду – 51 чол., до третього розряду – 13 чол., до виключення – 3 чол. З учнів нижчого відділення до першого розряду увійшло 20 чол., до другого розряду – 30 чол., третього розряду – 20 чол., до виключення – 6 чол. [44, арк. 47-57]. Отже, загалом за результатами проведених іспитів семінаристи показали досить добрий результат своїх знань, чим довели, що стан викладання предметів у Волинській семінарії був на відповідному рівні [98, с. 79].

Щодо зауважень інспектора Смарагда до роботи викладацького складу семінарії, то слід виділити лише стан викладання всесвітньої історії. Він її оцінював як незадовільну, а вчитель всесвітньої історії ієромонах Іоникій показав слабкі знання з предмету і не мав ніяких здібностей до викладацької роботи. Високо інспектор оцінив викладання іноземних мов, як він зазначав, що учні кожного відділення досить добре володіють ними і можуть застосувати набуті знання в житті, при спілкуванні з іноземцями [44, арк. 52].

Окрім такого щорічного іспиту в кінці навчання, у семінарії проводились випробування учнів в знанні викладених наук щотижнево по суботах в присутності всіх семінарських чинів. На цих щотижневих іспитах учні нижчих класів включно до риторики випробовувались по класам викладених їм наук, а студенти богослів'я і філософії виголошували дисертації і проповіді, які мали заздалегідь підготувати. Такий вид проведення іспитів в семінарії почали проводити лише з 1 вересня 1814 р. [18, с. 16].

Перший випуск семінарії відбувся 1801 р., коли 21 випускник став кандидатом до священства. Переважна більшість перших випускників Волинської духовної семінарії стали парафіяльними священниками на Волині, лише незначна частина їх продовжила свої студії у Київській духовній академії, а також інших академіях: Російської імперії. Зокрема, Орест Новицький став першим професором філософії Київського університету [98, с. 79].

Характеризуючи навчальний процес у Волинській духовній семінарії слід відзначити, що навчальна база, перелік предметів для викладання, кваліфікація співробітників, розпорядок навчання і роботи семінарії відповідали всім нормам, встановленим для таких типів навчальних закладів [98, с. 79].

Також важливим є той факт, що сама семінарія розташовувалася у славетному м. Острозі, де у попередні століття, завдяки Острозькій академії концентрувались головні освітні і наукові сили України. Цей факт також впливав на свідомість семінаристів, їх старанність у навчанні і продовженні славних традицій цього навчального закладу. Стан викладання предметів у семінарії був на високому рівні. Проведення щотижневих іспитів і щорічного публічного іспиту в кінці навчального року спонукало семінаристів до більш поглибленого вивчення предметів [98, с. 79].

Випускники Волинської духовної семінарії після висвячення у духовний сан, несли мирянам своїх парафій морально-етичні, культурні і духовні цінності нашого народу, що позитивно впливало на встановлення національної свідомості і етнічної спорідненості українського населення [98, с. 79].

Також ми проаналізували один із документів, що характеризує управління Волинської семінарії. Від червня 1799 р. є наказ владики Варлаама – про належне виконання своїх обов'язків префекта Іваном Стрелецьким [22, арк. 1]. Ще одним документом, що стосується посади префекта семінарії є указ священного Синоду від 18 серпня 1804 р., в якому зазначалося, що при вислузі 10 років префектам семінарій призначати 9 клас за рангом посад [23, арк. 1]. Цей факт засвідчує, що керівництво навчального закладу перебувало на державній службі і для таких посад передбачався ранговий розподіл [97, с. 173].

Не менш важливим історичним джерелом, що характеризує особливості управління Волинської семінарії, є відношення від 26 серпня 1819 р. Михайла – митрополита Новгородського і Санкт-Петербурзького до

Стефана – єпископа Волинського, в якому йшлося про те, що семінарське правління стає підконтрольним правлінню Київської духовної академії замість Санкт-Петербурзької [29, арк. 1]. При тому, що перехід Волинської семінарії до дії нового уставу відбувся у вересні 1817 р., однак, як бачимо з документа, семінарія перебувала під контролем правління Санкт-Петербурзької духовної академії, до 1819 р. Існування такого факту можна пояснити тим, що хоч перехід відбувся до дії нового уставу, проте саме правління Київської духовної академії ще неповністю налагодило роботу і більш важливі справи вирішувала Санкт-Петербурзька академія [97, с. 173].

У 1798 році при семінарії було відкрито катехізичну школу. Перший ректор у семінарію був призначений у 1806 році – архімандрит Острозького Преображенського монастиря Авдій. У 1812 році ректором став наступний архімандрит монастиря – Ієронім, а префектом з 1806 року – протоієрей Кипріан Суковський (один із двох посланих у Київську Духовну Академію у 1798 році) [95].

У 1812 році приміщення семінарії в Острозі було пошкоджене вогнем, а у 1821 році сталася ще більша, вже четверта з часу розташування тут Волинської єпархії пожежа, внаслідок якої будівля була майже зовсім знищена. Семінаристи, а їх було, разом із учнями повітового і приходського училищ, понад 700, продовжували збиратися на навчання в обгорілі приміщення. Через природні умови тижнями навчання не проводилося. Шукаючи собі житло, семінаристи винаймали аж 75 квартир у місті. Нарешті, у 1824 році у князя Карла Яблоновського було найнято одинадцятикімнатний будинок, куди перемістилася семінарія, та один із поверхів замку цього ж князя, де розмістили бібліотеку [95].

Характеризуючи економічну частину функціонування Волинської семінарії на початковому етапі її існування, потрібно зауважити, що вона, як і інші подібні навчальні заклади Російської імперії перебували у важкому становищі. Пояснюється це тим, що духовна сфера потребувала рішучих реформ, адже для забезпечення духовних семінарій за правління Катерини II

не було чітких правил їх фінансування. Лише, з приходом на престол Олександра I у 1801 році відбувались кардинальні зміни у духовній сфері життя тогочасній Російській імперії. Саме він визнав тяжкий стан системи духовної освіти та запровадив реформування [97].

Отже, Афанасій Лотоцький навчався у Волинській духовній семінарії в період впровадження реформ й успішно завершив навчання у 1819 році. Згодом, він продовжив навчання в Київській духовній академії, академічний курс якої він закінчив у 1823 році, отримавши ступінь магістра богослів'я [92, с. 266].

Тож той факт, що після закінчення навчання у Волинській духовній семінарії в 1819 році, А. Лотоцький продовжив здобувати освіту в Київській духовній академії говорить про досить високий рівень його знань і про те, що він був одним з найкращих випускників цього духовного навчального закладу у 1819 році.

2.2. Афанасій Лотоцький, як один з кращих студентів Київської Духовної Академії (1819 – 1823)

1819 рік був досить непростим і для самої Київської Духовної Академії, бо з 1817 року було закрито Києво-Могилянську Академію та звільнено усіх, крім одного архімандрита Кирила, її викладачів. А всі хто тут навчався змушені були складати іспити й відповідно до знань зачислялися до різних курсів нововідкритої Київської Духовної Семінарії. Урочисте ж відкриття навчального закладу з новою назвою – Київська духовна академія (КДА) – відбулось 28 вересня 1819 року після Божественної літургії в Успенському соборі на Подолі. Потім відбувся хресний хід до Києво-Братського монастиря на чолі з генерал-губернатором та урочистості в конгрегаційній залі КДА. Нова академія вже була уніфікована за великоросійськими синодальними зразками. Сюди було прийнято на навчання 49 студентів – 26 з

українських єпархій і 23 з російських. Ректором став випускник Санкт-Петербурзької духовної академії архімандрит Мойсей (Богданов – Платонов – Антипов) [58, с. 54].

Управління в академії, відповідно до нового статуту, здійснювалося конференцією (органи, до якого входили дійсні та почесні члени, а також члени-кореспонденти) та такими крівниками: ректором, що наглядав за належним станом життя в академії (навчання, виховання, матеріальне забезпечення) й призначався за поданням митрополита Київського Синодом, інспектором, який опікувався дисципліною студентів та економом, що відав усіма коштами й матеріальним забезпеченням академії [58, с. 54].

У 1822 – 1825 рр., за проектом архітектора Л. Шарлеманя, було збудовано новий корпус, в якому, крім навчальних приміщень, знаходився гуртожиток для студентів та квартири для викладачів. У 1863 – 1864 рр. корпус було перебудовано у стилі пізнього класицизму. Унаслідок впливу дітей дворянства, козацької старшини у російські світські навчальні заклади Академія перетворювалася на суто духовний заклад. Тривалий час слухачами Академії були переважно юнаки-українці – вихованці семінарій Київського навчального округу. З 1841 р., коли дозволили брати до Академії з великоросійських семінарій, – стали переважати росіяни. [58, с. 54 - 55].

Всі академії стали підпорядковуватись Синоду: спершу комісії духовних училищ (до 1839 р.), а згодом – духовно-навчальному управлінню при Синоді (до 1869 р.) [58, с. 55].

Відповідно до рішення комісії духовних училищ загальна чисельність студентів КДА мала становити близько 120 осіб, 60 з яких мали навчатись у філософському класі (2 роки), інших 60 – на богословському (2 роки). Відповідно до цього абітурієнтів в КДА приймали раз на два роки. Так, наприкінці 1840-их роках тут викладалось 28 загальнообов'язкових предметів [58, с. 55].

У 1822 – 1825 рр., за проектом архітектора Л. Шарлеманя, було збудовано новий корпус, в якому, крім навчальних приміщень, знаходився гуртожиток для студентів та квартири для викладачів [58, с. 55].

У 1863 – 1864 рр. корпус було перебудовано у стилі пізнього класицизму. Унаслідок впливу дітей дворянства, козацької старшини у російські світські навчальні заклади Академія перетворювалася на суто духовний заклад. Тривалий час слухачами Академії були переважно юнаки-українці – вихованці семінарій Київського навчального округу. З 1841 р., коли дозволили брати до Академії з великоросійських семінарій, – стали переважати росіяни [58, с. 55].

Реформа 1808 – 1814 рр. закріпила новий розподіл навчальних дисциплін, їх обсяг і способи викладання. На думку Б. Тітлінова, академічна освіта за широтою наукового мислення мало чим відрізнялась від семінарської. Разом з тим, вона мала ознаки класичного характеру, що базувалась на поєднанні елементів західної освітньої системи та вітчизняних шкільних традицій XVIII ст. У нижчому відділенні Академії (2 роки) вивчались: філософія, загальна словесність, латинська мова, громадянська історія і математика; у вищому – богослов'я, церковна історія і старожитності зі священною хронологією та географією, церковна словесність. Святе Письмо і мови вивчались упродовж 4-річного курсу [85, с. 96].

На тиждень планувалось 34 навчальні години, з них на головний предмет – 12 годин, допоміжний – 6, на повторення – 4, на вивчення грецької мови – 6, єврейської або нової мови – 6 годин [90].

Перше місце серед навчальних дисциплін належало богослов'ю, яке викладалось за конспектом, укладеним у Санкт-Петербурзькою духовною академією (як і з інших дисциплін). Воно включало читання Святого Письма (перші два роки Старий Завіт, наступні два роки – Новий Завіт), герменевтику (науку про тлумачення), богослов'я догматичне (мав читати ректор), богослов'я моральне і пастирське, богослов'я викривальне,

богослов'я співбесідне з додаванням словесності, канонічне право (на той час перебувало на стадії становлення) [90, с. 9].

Друге місце за важливістю посідали філософські науки (викладали переважно інспектори). Конспекти з філософії та академічний статут окреслювали дух її викладання, сенс якого полягав у тому, щоб переконати студентів шукати істину не у звичайних творах, а в євангельському вченні. Філософія вивчалась детально від початків логіки до філософської системи Шеллінга, а в якості істинного філософа статут рекомендував Платона і його послідовників [90, с. 97].

Після богослов'я і філософії до розряду головних віднесено словесні науки, наступні називались допоміжними (другорядними). До останніх належала церковна історія (в академіях загальнообов'язкова), фізико-математичні (необов'язкові), громадянська історія (допоміжна дисципліна), яка по суті (згідно з метою викладання), являла собою філософію історії. В академіях тривало вивчення давніх мов – латинської і грецької, які починали опановувати ще в повітових училищах [90, с. 97].

Статутом зафіксовано правила внутрішнього управління Академією та семінаріями, функції Конференції, порядок зведення у перші три ступені (в іншому контексті вживається термін “звання” як тотожний): студента, кандидата богослов'я і магістра, а також доктора богослов'я (інколи замість терміна “ступінь” вживано термін “звання”) [13].

У ньому розписаний режим дня та засоби впливу на студентів, а саме заохочення і покарання. У III відділенні другого розділу статуту зазначені вимоги до викладання дисциплін, поділених на розряди:

I – Клас наук словесних (А – Про зразки словесності; В – Вправи у слові).

II – Клас наук історичних.

III – Клас наук математичних.

IV – Клас наук філософських.

V – Науки богословські.

VI – Клас мов. Зведена таблиця класифікації літератури для бібліотеки з кожного розряду визначала загальні напрями, з яких повинні бути книги. Крім того, передбачались видання, що не стосувались духовної освіти (наприклад, з цивільного права, медицини, хімії, театру) [90, с. 97].

Освіту в КДА здобували переважно діти духовенства, хоч у статуті це не зазначалось. Разом з тим, згідно з “Начертанием правил о образовании духовных училищ, и содержании духовенства при церквах” (1808), академії являли собою спеціалізовані навчально-наукові заклади для дітей духовенства. Даний факт засвідчує, що Академія, яка в попередні століття задовольняла освітні потреби вихідців із різних соціальних верств, звузила контингент студентів [90, с. 98].

Життєдіяльність Академії забезпечували 4 структурних підрозділи: внутрішнє правління, академічна Конференція, цензурний комітет (розпочав роботу в 1824 р.) і зовнішнє правління. Внутрішнє правління Академії складалося з 4-х осіб: ректор, що призначався Св. Синодом, інспектор, який обирався з числа професорів і затверджувався Комісією духовних училищ, а також економ і секретар. Академічне правління як колективний орган займалось призначенням і звільненням професорів, видачею атестатів тощо. Разом із тим, великий вплив мав ректор, оскільки решта членів правління перебували в залежному від нього службовому становищі [90, с. 98].

Основне навантаження в організації та здійсненні наукової і навчально-виховної роботи покладалось на академічну Конференцію. До її складу входили дійсні (єпархіальний архієрей, ректор Академії, ординарні професори всіх предметів) і почесні члени та члени-кореспонденти (члени Комісії духовних училищ). Зосередивши у своїх руках науково-кваліфікаційну й організаційну діяльність, Конференція відігравала головну роль у підготовці професорсько-викладацьких кадрів для власних потреб і духовних семінарій в Україні та за її межами. Через Конференцію здійснювався зв'язок Академії з вищим духовно-освітнім керівництвом [90, с. 98].

Відповідно до рішення комісії духовних училищ загальна чисельність студентів КДА мала становити близько 120 осіб, 60 з яких мали навчатись у філософському класі (2 роки), інших 60 – на богословському (2 роки). Відповідно до цього абітурієнтів в КДА приймали раз на два роки. Так, наприкінці 1840-их роках тут викладалось 28 загальнообов'язкових предметів [58, с. 55].

Деталі про вступ Афанасія Лотоцького, на жаль, відсутні. Проте, з архівних джерел нам відомо про успіхи та зразкову поведінку під час навчання в Київській духовній академії. З книги студентських успіхів за 1821 рік повідомляється про дисципліну, що вивчав А. Лотоцький: Богослів'я, Священне Писання, Церковні історії, Церковна словесність, грецька мова, єврейська мова, німецька мови, французька мови. Кількість студентів у групі – 15. Афанасій Лотоцький у числі тих, хто отримав оцінку – добре [36].

Під час навчання Афанасія Лотоцького в Київській духовній академії, інспекторами, що слідкували за дисципліною та успіхами в навчанні були: січень 1821 року – ієромонах Мелетій, верень – ієромонах Смарагд [37].

Навчальні успіхи Афанасія Лотоцького: Богослів'я – дуже добре; Святе Письмо – дуже добре; Церковна історія – відмінно; Грецька мова – дуже добре; Французька мова – чудові успіхи і здібності [39].

У листопаді 1820 року були проведені внутрішні іспити студентів. До них належали такі предмети як богослів'я, логіка, філософія, словесність, громадянська історія, математика, грецька мова, єврейська мова, французька мова, німецька мова. До першого розряду з відмінними показниками увійшли 9 студентів, Афанасій Лотоцький шостий за списком серед них, з оцінкою «відмінно» [35].

У підсумковому списку студентів Київської Духовної Академії, складений після іспитів у грудні 1820 року, Афанасій Лотоцький – п'ятий у списку, що числиться серед найкращих і вже у 1823 році був внесений у другу групу вищого розряду з оцінкою поведінки – «дуже чесна людина» [40].

З архівного джерела «Дело о проведении экзаменов студентов академии, бывшие в декабре месяце за 1-ю треть учебного 1820 – 1821 года» ми маємо можливість дізнатись про назви дисциплін та їх кількість, що були внесені в екзаменаційний список. У цьому документі викладено порядок внутрішнього піврічного складення іспитів, а саме: Книга пророка Ісайї, Книга пророка Єремії, Книга пророка Єзекіїля, Книга пророка Даниїла, Книги малих пророків, Книги апокрифічні, Книга Екклесіяста, а також викривальні частини з проповіді Соломона, розділ перший. Приймав іспити професор богослів'я архімандрит Мойсей [46].

Зі світських предметів для іспиту було запропоновано психологію, логіку, піїтику або словесність, історію, класичні мови: грецьку, єврейську, латинську, а також французьку і німецьку мови. Потім у цьому ж документі подано список студентів КДА, складений за третину цього ж 1820 року з показниками їхніх успіхів з предмету – «Словесність». Виходячи з оцінок, ми можемо зробити висновок, що Афанасій Лотоцький отримав дуже високі бали і потрапив до другого розряду у класі. Далі за цим списком подано відомість про успішність студентів КДА з математики та механіки (фізики). В іспитових списках з цих предметів Афанасій Лотоцький відсутній.

З історії Афанасій Лотоцький отримав найвищі бали і потрапив до 1-го розряду. Також на відмінно він склав іспит з грецької мови (1-й розряд). З єврейської мови оцінка – «успіхів дуже хороших», і відсутній у в списках студентів, що склали іспит з французької чи німецької мов [46]. При випуску з Академії Афанасій Лотоцький виявляє бажання вступити у біле духовенство [38].

Цікавою знахідкою, що характеризує період навчання Афанасія Лотоцького у Київській Духовній Академії є його конспект лекцій з викривального богослів'я, який сьогодні зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Цей конспект складається з кількох лекцій, поділених на розділи та відображає сумлінне

навчання студента та дає можливість дослідити стан викладання богословських дисциплін у КДА [9].

Як видно з вказаного конспекту, в курсі викривального богослов'я після короткого вступу подано першу частину, яка присвячена полеміці з «натуралізмом», язичництвом, юдейством та ісламом. Ця частина разом зі вступом охоплює чотири лекції. Друга частина присвячена полеміці з іншими християнськими конфесіями [51].

Спочатку тут йде розділ А. «О Римско-Католической Церкви» (дві лекції), до якого входять короткі відомості про історію католицизму, символічні книги Католицької Церкви, католицьке вчення про джерела віровчення, про спасіння, про походження Святого Духа, про таїнства, чистилище та індульгенції [51, с. 50].

Розділ Б. «О лютеранах» включає лише одну лекцію, в якій подано короткі відомості про символічні книги лютеран та огляд лютеранського вчення (в конспекті запис цього матеріалу обіймає усього чотири сторінки).

Розділ В. «О реформатах» також обіймає лише одну лекцію (чотири сторінки рукопису). Тут йдеться про «происхождение несогласий между лютеранами и реформатами», символічні книги реформатів, вчення Кальвіна про передвизначення та євхаристію.

Розділ Г. «О прежнем и новом социнанизме» також охоплює одну лекцію та вміщується в конспекті на трьох сторінках. Тут йдеться про походження социніанства, символічні книги та вчення социніан.

Останній розділ Д. «О меньших христианских обществах» містить дві лекції, в яких розглянуто три теми: «О гернгутерах или моравской братии», «О менонитах или анабаптистах» та «О квакерах». В усіх темах подано короткі відомості про вказані рухи та короткий огляд їх вчення. Усього в конспекті Афанасія Лотоцького занотовано одинадцять лекцій. Загальний обсяг конспекту – 22 листи (записані з обох сторін). На жаль, лекції в цьому конспекті не датовані, а лише пронумеровані. Лише наприкінці конспекту стоїть дата: 4 червня 1823 р. Ймовірно, це день останньої лекції [51, с. 50].

Особливо треба наголосити, що конспект 1823 року написано російською мовою (книга Шуберта написана латиною). Нагадаємо, що в ті роки точилася дискусія про мову викладання богословського курсу. Один із творців Статуту 1808 – 1814 рр. архімандрит (згодом – митрополит) Філарет (Дроздов) виступав за поступовий перехід у викладанні богослов'я від латини до російської мови. І тому у перші роки після впровадження цього Статуту в життя вибір мови викладання залишався на розсуд самих професорів. Це спричинило перші спроби створення богословських курсів російською мовою [51].

Про навчання Афанасія Лотоцького в КДА писав А. Чижевський у своїй праці «Спогади про студентів Київської духовної академії (з 1819-1863 рр.)», яка зберігається в колекції КДА [19].

А. Чижевський згадував: «Про життя першого курсу (1819-1823 рр.) Київської духовної академії я знаю з розповідей студента першого курсу Афанасія Лотоцького – згодом архімандрита Амвросія». Він повідомив мені наступне: «Студенти жили в так званому старому корпусі, на нижньому поверсі: залізних ґрат у вікнах не було. Аудиторії перебували в верхньому поверсі того ж корпусу». А. Чижевський підкреслює: «Життя студентів академії, за словами архімандрита Амвросія, було доволі відкритим, бо спілкування з керівництвом закладу було легким. Користуючись тим, що в вікнах не було залізних ґрат, студенти вечорами йшли через вікна в місто і, провівши там скільки завгодно часу, таким же шляхом поверталися назад».

Один зі спогадів про життя студентів КДА, А. Чижевський описує більш детально: «За словами архімандрита Амвросія, один зі студентів, харківський уродженець, частіше за інших подорожував в місто. В одну ніч він повернувся з міста лише в одній білизні, навіть чоботи з нього були зняті. Його ліжко стояло біля вікна. Прокинувшись вранці, він звернувся до товаришів з проханням дати йому цеглу. Коли йому подали цеглу, він розбив два нижніх скла, подряпав ним собі обличчя і кинув його на підлогу». Далі автор описує звернення студента до одного із товаришів, який називався –

старшим. Тоді в КДА так називали кращих студентів - учнів семінарії, що мали успіхи в навчанні та поведінці. Їм доручався нагляд за порядком і ставився в обов'язок спостереження за товаришами. Наприкінці місяця, старший повинен подавати інспектору відомість про поведінку кожного з товаришів. Тож, хлопець сказав: «Старший, піди скажи отцю ректору, що у мене з вікна весь одяг вкрали, і склом поранили обличчя». Старший так і зробив. Ректором академії тоді був архімандрит Мойсей (Антипов), згодом екзарх Грузії. Коли старший доповів про це отцю ректору, то він сприйняв її з посмішкою і розпорядився зшити одяг для студента. Проте, коли ректор здогадався, що це витівка, наказав встановити у вікна залізні ґрати [19].

А Чижевський зазначає: «З приводу подібного нововведення траплялися різні курйози. Приміщення з ґратами у вікнах мало вигляд в'язниць і прочани, проходячи повз таких приміщень і споглядаючи там, за ґратами, молодих людей. Вони висловлювали жаль, що ще молоді люди, а вже потрапили в тюремне ув'язнення. Проте, інші з благочестивих прочан клали на вікна гроші [19].

При обмеженому доступі до освітнього процесу, Афанасій Лотоцький зміг зарекомендувати себе, як зразкового й талановитого студента. Яскравим доказом цього є його успіхи в навчанні в Київській духовній академії, а згодом викладацька діяльність в стінах Волинської духовної семінарії.

Будучи студентом КДА, Афанасій Лотоцький проявив свої писемні здібності, створивши конспект лекцій з викривального богослів'я. Даний конспект включає в себе декілька лекцій, що поділені на розділи: розділ А. «О Римско-Католической Церкви», Розділ Б. «О лютеранах», Розділ В. «О реформатах», Розділ Г. «О прежнем и новом социализме», Останній розділ Д. «О меньших христианских обществах».

Можна сказати, що Афанасій Лотоцький був людиною доволі ретельною, яка дотримувалась у всьому певної системності, так як навіть конспекти лекцій для зручності викладу, були поділені на розділи.

З історії Афанасій Лотоцький отримав найвищі бали і потрапив до 1-го розряду. Також на відмінно він склав іспит з грецької мови (1-й розряд). З єврейської мови оцінка – «успіхів дуже хороших» [46]. Саме жага до історичних знань мотивують Афанасія Лотоцького на нові наукові дослідження.

Отже, архівні матеріали тільки підтверджують жагу Афанасія Лотоцького до знань і ми можемо переконатись в цьому, проаналізувавши його оцінки й зразкову поведінку. У 1823 році він був внесений в другу групу вищого розряду з оцінкою поведінки – «дуже чесна людина».

РОЗДІЛ 3. ДІЯЛЬНІСТЬ АФАНАСІЯ ЛОТОЦЬКОГО У НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ВОЛИНИ (1823 - 1860)

3.1. Професор словесних наук, викладач німецької мови та бібліотекар Волинської духовної семінарії (1823 – 1828)

Після завершення навчання в Київській духовній академії Афанасій Лотоцький повертається на викладацьку роботу в рідну Волинську духовну семінарію. Тут він пропрацював з 1823 по 1828 рік, обіймаючи наступні посади: професора словесності та німецької мови (з 17.10.1823), професора польської мови (з 30.01.1825), інспектора (з 12.07.1826) [92, с. 266].

Після заснування в місті Острозі Волинську духовну семінарію у квітні 1796 р., яка розміщувалася в приміщеннях колишнього єзуїтського монастиря, його бібліотека автоматично перейшла під юрисдикцію духовної семінарії. І. Мілясевич, посилаючись на відому працю російського дослідника М. Теодоровича, стверджує, що в двох підсобних кімнатах зберігалися єзуїтські книги, призначені для вузького користування та продажу [92, с. 267].

Будівлю семінарії декілька разів охоплювали пожежі (1797, 1809, 1810, 1812 р.). Наступна пожежа 1821 р. була найбільш руйнівною, але завдяки зусиллям працівників бібліотеки та студентів унікальну книгозбірню вдалося врятувати. Під час Вітчизняної війни 1812 р., побоюючись появи наполеонівських військ, Волинську духовну семінарію разом з бібліотекою, архівом, речами з архієрейського дому було евакуйовано до м. Кобиляки Полтавської губернії. Під час зворотної подорожі на р. Псьол паром з п'ятьма підводами перевернувся, і було втрачено частину книг з бібліотеки і частину архівних справ.

У 1825 р. семінарію з усіма навчально-допоміжними закладами було переведено до м. Аннопіль у маєток князя Яблоновського. В новому приміщенні семінарська бібліотека займала тільки дві маленькі кімнати. Бібліотекарем був протоієрей Афанасій Лотоцький [97].

Про унікальність бібліотеки Волинської семінарії дізнаємося з рапорту і реєстру втрачених книг. Дані документи було створено вчителем поезії і бібліотекарем водночас Іваном Цихоцьким після пожежі 1809 р [21, арк. 1 – 3].

У рапорті бібліотекар описав наслідки пожежі, а також дії, спрямованні на рятування фондів бібліотеки. Найбільшу цінність становить сам реєстр утрачених книг. Відповідно до нього можна встановити наслідки пожежі для фондів бібліотеки, вагомість і цінність утрачених книг. Сам реєстр складається з трьох колонок. У першій зазначалися номери з журналу, за якими числилися втрачені книги, а у другій самі назви цих книг. Перелік назв поділявся на латинсько-мовні видання, польські, із книг, закуплених у 1805 р., із книг, отриманих від штаб-лікаря, і книг, що були закуплені із сум архієрейського дому [21, арк. 1 – 3].

Не менш важливим документом, що розкриває фундаментальне значення бібліотеки Волинської семінарії, є представлення її правління від 16 червня 1824 р., в якому йдеться про передачу бібліотеки в 1823 р. Афанасію Лотоцькому від його попередника. Під час передачі виявилася нестача певних книг, а також численні пошкодження окремих видань. Тому, був складений відповідний список утрачених і пошкоджених книг. Із них найдавнішим було видання латинською мовою 1619 р [31, арк. 1, 6].

Ще в одному представленні правління Волинської семінарії зазначається, що у рапорті бібліотекаря Афанасія Лотоцького від 21 листопада 1824 р. звільнений вчитель Антон Собкевич; при здачі ним книг не вистачало трьох видань польською мовою. Втрату він відшкодував власними трьома польськими книгами, а також на користь семінарської бібліотеки пожертвував інші книги із власної бібліотеки [32, арк. 1].

Згодом, А.Лотоцький упорядкував семінарську бібліотеку, в складі якої була і постезуїтська література, систематизував її за новою класифікацією згідно з галузями знань, форматом та мовою. На книгах, що знаходяться в НБУВ, збереглися ці позначки у вигляді латинських літер та чисел. Саме в середині 20-х років XIX ст. Афанасій Лотоцький створив систематичний каталог книг фундаментальної бібліотеки Волинської духовної семінарії, що нині зберігається в Інституті рукопису НБУВ. Каталог поділено за мовною ознакою на книги стародавніми мовами (2604 назви), російською (537 назв), французькою (57 назв), німецькою (10 назв), польською (513 назв), італійською (71 назва), богемською (1 назва) та англійською (1 назва). В середині мовних розділів розміщувалися підрозділи (розряди) за галузями знань [50].

Так, підрозділ *Богослов'я* складається з симфоній, Отців Східних та Західних, Тлумачників Святого письма, систем наук богословських та ін.; підрозділ *Філософія* поділено на системи наук філософських, фізику, філософську історію та ін.; підрозділ *Словесність* ділиться на новітніх риторів та естетиків, ораторів та ін.; наступний підрозділ *Математика* складається зі стародавньої математики, системи новітніх математиків, різного; 5-й підрозділ – *Історичні науки, стародавні історики та географи*: географія, історія, хронологія та старожитності святі та церковні, загальна географія, історія, хронологія та ін.; 6 підрозділ – *Мовознавство*: граматики, лексика, філологія, палеографія. В середині перерахованих підрозділів існує ще детальніший поділ за форматом книг. Цікаво, що наприкінці каталогу подано перелік інших підручників (географія: атласи, фізичний кабінет та ін.), а також розпочато список заборонених книг, куди першим увійшло повне зібрання творів Вольтера [50].

На жаль, у каталозі немає вказівки на джерела надходження книг, але багато бібліографічних описів книг співпадають з назвами книг з бібліотеки Острозького єзуїтського колегіуму, що сьогодні зберігаються в фонді відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ [50].

У 1828 році протоієрей Афанасій Лотоцький залишає свої посади у Волинській духовній семінарії, подаючи прохання на звільнення за власним бажанням, та переїжджає до містечка Клевань, де розпочинає викладати російську мову і Закон Божий у Клеванському повітовому училищі [92, с. 267].

Непересічною була діяльність Афанасія Лотоцького після завершення навчання в Київській Духовній Академії. Афанасій Лотоцький повертається на викладацьку роботу в рідну Волинську духовну семінарію, де працює з 1823 по 1828 рік професором словесності та німецької мови (з 17.10.1823), професором польської мови (з 30.01.1825), інспектором (з 12.07.1826) [92, с. 266].

Як згадувалось раніше, Афанасій Лотоцький ще в юні роки був людиною послідовною. Ще одним доказом схильності Афанасія Лотоцького до певної систематизації є його діяльність, як бібліотекаря Волинської духовної семінарії. Він систематизував каталог книг бібліотеки, розподілив їх за мовною ознакою, а також створив підрозділи за галузями знань.

Афанасій Лотоцький мав певну схильність до порядку й дана якість заслуговує на повагу. На нашу думку, завдяки певній послідовності та цілеспрямованості Афанасій Лотоцький був не тільки зразковим студентом, а й згодом успішним церковним діячем, якого поважали його сучасники та навіть вищі чини духовенства.

3.2. Викладач Закону Божого в училищах та гімназіях Волинського краю. Священниче служіння та церковна діяльність Афанасія Лотоцького (1828 - 1860)

Одночасно з початком педагогічної праці, в 1823 році Афанасій Лотоцький приймає священство: 25 листопада преосвященним Стефаном

(Романовським) рукоположений у сан диякона, а 27 листопада цим же архієреєм в Острозькому Свято-Успенському кафедральному соборі рукоположений у сан священника, 8 листопада 1825 року піднесений до сану протоієрея [92, с. 267].

Після переїзду до містечка Клевань, він отримує також кілька адміністративних доручень на єпархіальній службі: з 12 липня 1828 року – цензор проповідей духовенства; з 31 грудня 1828 року – місцевий благочинний Рівненського повіту; з 28 березня 1829 року – працює в Рівненському духовному правлінні. Із 1833 року священник Афанасій Лотоцький служив у Луцьку, обіймаючи посаду настоятеля Свято-Покровської Церкви і законовчителя міської гімназії, беручи участь у засіданнях Луцького духовного правління [92, с. 267].

У зв'язку з черговим переміщенням гімназії в 1838 році переїхав до м. Рівного. Тут протоієрей Афанасій Лотоцький обіймав наступні посади: з 26 березня 1838 року був настоятелем соборної Церкви Воскресіння Христового та першоприсутнім у Рівненському духовному правлінні; з 31 серпня 1839 року представляв духовенство в Рівненському повітовому суді; з 12 січня 1842 року також представляв духовенство у Волинському губернському комітеті, який опікувався тюрмами [92, с. 267].

Варто зазначити, що ще під час своєї церковної і педагогічної праці в Луцьку, Клевані і Рівному А. Лотоцький займався вивченням волинської церковної старовини. За дорученням духовної влади займався підготовкою історико-статистичного опису Варшавської православної єпархії, у т.ч. її територій, що історично тяжіли до Волині [92, с. 267].

Сама Варшавська єпархія, що охоплювала губернії Царства Польського, до 1834 р. була благочинням, а до 1840 р. - вікаріатом Волинської єпархії, у 1843-1860 рр. обидві єпархії мали спільного правлячого архієрея, більшість православних священників у Царстві Польському були волинянами за походженням. Книга вийшла друком вже під час служби архімандрита Амвросія в Почаєві 1863 року [102, с.37].

Протягом 1844 – 1860 років протоієрей Афанасій Лотоцький перебував на церковно-педагогічній службі у м. Варшава (Республіка Польща). Тут він обіймав наступні посади: з 2 серпня 1844 року був настоятелем храму Володимирської ікони Божої Матері на Вольському кладовищі; з 27 листопада 1844 року – член Варшавської духовної консисторії; з 18 травня 1845 року – законовчитель дівчат православного віросповідання у варшавських пансіонах; з 2 січня 1848 року – переведений до кафедрального Варшавського Свято-Троїцького собору де обіймав посаду ключара; з 03 травня 1852 року – благочинний церков другого міського округу [92, с. 268].

Архімандрит Амвросій залишив велику друковану спадщину. Протягом усього свого життя, незважаючи на переїзди в різні населені пункти, архімандрит Амвросій займався науковою працею. Перебуваючи в Луцьку, Клевані та Рівному, він займався вивченням волинської церковної старовини [92, с. 269].

Про важливість його досліджень свідчать публікації М. Манька: «...у нарисі ректора Київського університету М. Максимовича про Степань та місцевий монастир (нарис написаний у 1848 році) читаємо: *«Честь відкриття цього монастиря для історії належить допитливому протоієреєві Афанасію Лотоцькому. Років десять тому він знайшов «інвентар Степанського монастиря», написаний польською мовою 1627 року 11 березня, Адамом Злотолинським, управителем Степанским»* [65].

У Варшаві 3 травня 1852 року згідно з архіпастирською резолюцією на звернення Духовно-навчального Управління при Святійшому Синоді від 21 жовтня 1851 року за № 14215, займався складанням Церковно-історичного і статистичного опису Варшавської єпархії, яке після розгляду і затвердження Санкт-Петербурзьким Комітетом духовної цензури було видано. Книга вийшла друком у 1863 році під час служби архімандрита в Почаєві [6].

У 1856 році світ побачила ще одна книга архімандрита: «Пояснення літургії, складене ключарем Варшавського кафедрального Свято-Троїцького собору прот. Афанасієм Лотоцьким». Це невеличке видання обсягом у 45

сторінок вийшло друком у Варшаві. На документах із церковних архіві побудоване його дослідження з історії Берестейського Полісся XVII ст., присвячена православному ігумену Афанасію Филиповичу, який у 1648 став жертвою релігійних переслідувань [65, с. 35-36].

Під час виконання магістерської роботи були дослідженні неопубліковані архівні документи та матеріали, що дають змогу нам ознайомитись з проповідницькою діяльністю архімандрита Амвросія Лотоцького. В додатках представлений переклад проповіді «Слово на Зішестя Святого Духа». В своїй проповіді Амвросій Лотоцький підкреслює, що: «Дух Святий – є Духом істини; тому хто приймає Його дари, того осіняє Він світлом своєї істини». Аналізуючи дану цитату, можна сказати, що саме через Дух Святий серце кожної людини відчуває буття Бога і пізнає його Всемогутність.

Амвросій Лотоцький акцентував увагу парафіян на любові до ближніх, закликав заповнювати серце своєю любов'ю до Бога. Він звертався до парафіян, цитуючи Священне Писання, – «Тож будемо, благословенні слухачі! Завжди відвертати серце від згубних пороків; щоб воно не наповнилося їхнім смородом; і якщо бажаємо мати для нашої душі такого доброго покровителя Духа Святого, якщо бажаємо насичатися його безкінечною добротою – шануватимемо Його душею, як це заповідає нам Іоанн Богослов: «Бог є Дух і тим, що поклоняються Йому, належить поклонятися духом та істиною» (Ів. 4: 24).

1828 – 1860 рр. – це період активної викладацької та церковної діяльності Афанасія Лотоцького. З даного підрозділу ми дізнаємось, що в 1823 році, розпочинається педагогічна праця Афанасія Лотоцького. Важливо підкреслити, що 1823 рік був особливим для А. Лотоцького, так як він приймає священство. Завдяки своїй цілеспрямованості та працелюбності, він швидко досягав вищих чинів церковної ієрархії.

Про відповідальність А. Лотоцького підтверджує той факт, що не зважаючи на молодий вік, його назначали на високі посади, наприклад: з

липня 1828 року обіймає посаду цензора проповідей духовенства, з 31 грудня 1828 року – місцевим благочинним Рівненського повіту, а з 28 березня 1829 року – працює в Рівненському духовному правлінні. З 1833 р. працює законоучителем Луцької гімназії і настоятелем Петровської Церкви Луцька.

Життя А. Лотоцького було дуже насиченим, про що свідчать доволі часті переїзди. У 1834 р. разом з гімназією переїжджає у Клевань, далі – у Рівне, а з 1844 р. перебуває на церковній службі у Варшаві. Згодом, з березня 1835 року почав викладати російську мову і словесність у гімназії та Закон Божий у Клеванському парафіяльному училищі.

З 1844 р. перебуває на церковній і педагогічній службі у Варшаві (настоятель Вільської цвинтарної Церкви, член Волинської духовної консисторії, ключар Варшавського кафедрального собору, законовчитель православних приватних дівочих пансіонів у Варшаві, благочинний столиці Царства Польського) [102, с. 37].

Перебуваючи в Луцьку, Клевані та Рівному, він займався вивченням волинської церковної та історичної спадщини. Доказом його старанних досліджень є знайдений інвентар Степанського монастиря. Своєю працелюбністю й жагою до знань історії, А. Лотоцький підтверджує і після чернечого постригу, цей період його життя спробуємо проаналізувати в наступному розділі.

РОЗДІЛ 4. ЧЕРНЕЧИЙ ПОСТРИГ ТА ЦЕРКОВНО- АДМІНІСТРАТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ АРХІМАНДРИТА АМВРОСІЯ ЛОТОЦЬКОГО

4.1. Намісник Свято-Успенської Почаївської Лаври

Після смерті дружини в 1860 році він залишає всі посадові обов'язки у Варшаві та повертається на Волинь, де 4 серпня 1860 року приймає чернецтво з нареченням імені Амвросій [8].

6 серпня Високопреосвященним Арсенієм (Москвіним) возведений у сан архімандрита. Зі серпня 1860 до травня 1865 року архімандрит Амвросій служив намісником Свято-Успенської Почаївської Лаври. З 29 травня 1861 року – призначений Благочинним чоловічих монастирів Волинської єпархії [9]. Із 17 травня 1865 року був настоятелем Милецького Свято-Миколаївського чоловічого монастиря. З 4 серпня 1875 року до кінця життя обіймав посаду настоятеля чоловічого монастиря на честь Різдва Христового у м. ВолодимирВолинський [15].

Будучи настоятелем Свято-Успенської Почаївської святині архімандрит Амвросій не міг, як церковний історик та наполегливий дослідник, не вивчати джерел та історичних відомостей з історії цієї значної чернечої обителі.

Усі, хто досліджував історію Почаївської Лаври, з подивом зауважують, що ні у лаврському архіві, ні у інших письмових джерелах не залишилося жодних документів, в яких було б зафіксовано той факт, коли православний монастир став уніатським або греко-католицьким. Між іншим, відомий точний список усіх монастирських настоятелів, починаючи з преподобного Іова і закінчуючи Гедеоном Левицьким, останнім православним ігуменом на горі Почаївській. Відомо також, що коли у 1720

році відбувся греко-католицький Замоїський собор, на якому були узаконені всі відступлення від давнього православного чину на користь латинства. Відомо і те, що наступником його став вже уніат – Феодосій Рудницький [47, с 73]. Але як відбувся цей перехід так і залишилось нез'ясованим.

Одним із маловивчених періодів минулого Почаївської лаври є XVII – XIX ст. коли обитель на сто років потрапила під владу уніатів. Тому в даному питанні варто зупинитися на цьому періоді історії, охарактеризувавши церковно-богослужбове та господарське життя древньої волинської святині при уніатах [56, с. 27].

Перші роки перебування Почаївського монастиря в унії не були помічені радикальними змінами. Керівництво уніатської Церкви розуміло, що запровадження західного обряду викличе серед ченців та віруючих негативне і вороже ставлення. Тому елементи нових богослужбових правил стали з'являтися поступово. Подібну тактику застосовували відразу ж після укладення Берестецької унії. Зовні монастир нічим не відрізнявся від православного. Ті ж порядки, богослужіння, зовнішній вигляд ченців [77, с. 254].

Однак така ситуація не була тривалою. Невдовзі по кількох роках після приєднання Почаївського монастиря до уніатської Церкви стали запроваджувати елементи римського обряду, міняти устрій обителі на зразок католицьких орденів. Невдовзі ігумен Почаївського монастиря став іменуватися суперпріором, а василіани перетворилися на базиліан. Спочатку перший луцький уніатський єпископ Феодосій Рудницький намагався протистояти полонізації та латинізації. В юрисдикцію єпископа Феодосія входив також Почаївський монастир. Власне, від нього і залежало, як швидко буде впроваджено в обителі латинський обряд [74, с. 127].

Ієрархічний провід уніатської Церкви у 1757 році заборонив обителі мати стосунки з православними у будь-який спосіб. Особливо ця заборона стосувалася попів [77, с. 275].

У цьому ж 1757 році Почаївські василіани переймають від католицьких священиків правило не мати ніякого спілкування з православними. Вводяться чисто католицькі свята: свято Тіла Господня, свято Непорочного Зачаття Божої Матері (догматично затверджений Римом лише в 1854 році); в храмах з'являються лавки та вводиться музика при богослужінні. Але почаївські василіани при всіх цих нововведеннях все ж зберегли вірність православному уставу Богослужіння та трималися його так твердо, що навіть заслужили від інших василіан прізвисько схизматиків. В той же час тут, як і в усіх василіанських монастирях, вводились так звані «читані» літургії, до яких ієромонахи не звикли [68].

Щодо чернечого уставу, то у Почаївському монастирі його замінили на латинський. У середині XVIII ст. в Італії було укладено зразковий устав і у 1764 році його переклали польською мовою та поширили серед уніатського духовенства. Якраз саме цей статут і ліг в основу життя почаївських василіан. Серед непритаманних українському чернецтву звичаїв були фізичні кари монахів за непослух, відпущення гріхів за молитви за папу [77, с.206]

У другій половині XVIII ст. серед почаївських ченців вже була поширена польська мова, своїм зовнішнім виглядом вони нагадували служителів якогось католицького ордену, від руського богослужбового обряду майже нічого не залишилося [72, с. 145]

Вагомий внесок у монастирське господарство, розбудову святинь зробив граф Микола Потоцький. Після чуда, яке сталося з цим магнатом біля Почаєва приблизно в 1759-1760 роках, він постановив прикрасити Почаїв новим храмом. Ще у 1761 році Микола Потоцький пожертвував на розвиток обителі 260 тисяч злотих. Згодом він зобов'язав почаївських ченців використати ці кошти для зведення мурованої стіни навколо монастиря. Через чотири роки граф виділив ще півтора мільйона злотих на розбудову обителі. В історичних джерелах зустрічаємо, що він пожертвував дві бочки із золотими червонцями [68].

Усі пожертвовані гроші призначалися на здійснення трьох головних справ: побудову великого собору, помешкання для монахів (Братський корпус) та на величну коронацію ікони Божої Матері [88, с. 228].

Граф сам взявся за справу відновлення обителі. Він звернувся до луцького уніатського єпископа Сильвестра Ябінецького – Рудницького за благословенням на зведення нової великої Церкви в Почаєві. Листом від 22 квітня 1771 року граф повідомляв керівництво монастиря, що архієрей дозволив будівництво. Василіани передали будівництво храму графу і тому Микола Потоцький тримав усі контракти у власних руках. Щодня сотні українських селян, кріпаків Потоцького працювали на будівництво яке тривало 12 років [68].

У 1782 році завершено споруду Свято – Успенського собору Сучасники звернули увагу на те, що одразу після завершення будівництва його натхненник – М.Потоцький помер.. Перед смертю він прийняв чернецтво. Поховали графа у соборі. Граф заповідав, щоб після його смерті роздали 22-м монастирям 324 тисячі золотих на вічний спомин його душі [68].

Отже, щедрі пожертви графа Миколи Потоцького становили левову частку коштів монастирського господарства і в кільканадцять разів перекидалися прибутки від земель та оренд. Коштів було настільки багато, що навіть у 1802 році Почаївський монастир мав майже мільйон золотих запасного капіталу. Архімандрит Амвросій Лотоцький писав, що срібло та золото постійно пливло до василіанської скарбниці, але куди воно вибувало невідомо, відомостей про цей архів дуже мало [88, с. 229].

Крім Успенського собору та інших церков Микола Потоцький організував будівництво двоповерхової будівлі братського корпусу, в якому і до сьогоднішнього дня живуть монахи монастиря. Цікавими є згадки Миколи Савицького про існування офіційної та неофіційної бухгалтерії у василіан. Під час ревізії монастирського господарства у 1831 році виявили, що була так звана «чорна книга», де реєстрували усі нелегальні оборудки та не обліковані кошти [68].

В 1795 році відбувся третій поділ Польщі. Багато польських, західнобілоруських та українських земель, в тому числі й Волинь з Почаєвом, були приєднані до Російської імперії. На цих землях почалося повернення греко-католиків у православну Церкву. Але тоді російська влада зовсім не квапилась забирати у василіан Почаївський монастир. Більш того, обителі було дозволено тримати типографію та новіціати, тобто особливі школи для виховання послушників, які постійно проживають в монастирі. Всі предмети там викладалися латинською мовою, розмовною ж мовою була в основному польська [68].

В останні греко-католицькі роки при монастирі існувало також «повітове училище», викладачами якого були в основному ті ж василіанські монахи. Але крім цього отці василіани дбали і про освітню - культурну діяльність. Завдяки їм було відновлено друкарство у почаївському монастирі, однією із перших книг був «Богогласник» 1790 року видання. При монастирі існувала також Повітова школа з чотирьох річним курсом навчання. В ній навчалися не тільки діти місцевої шляхти та заможних селян, алей поляки. Добрими учителями в тих школах були високоосвічені отці василіяни [68].

У 1869 році було створено ремісничу школу, де учні навчалися таким ремеслам як: іконописному, друкарському, малярському та ряду інших. А вже через 17 років ця ремісничка школа була змінена на церковно – парафіяльну. Саме завдяки таким освітнім закладам багато дітей Кременецького повіту змогли отримати початкову освіту [16, с. 137].

Засобом латинізації не тільки ченців у Почаєві, але духовних та світських осіб в краї стала видавнича діяльність монастиря. Вже у 1768 році у Почаєві з'явилася книга «Народовіщаніє» або «Слово до народу католичного через монахів чину святого Василя Великого у провінції польській». Відомою книжкою став «Почаївський Богогласник» 1790 року. Ця збірка церковних пісень, яких співали по всіх церквах України, зазнала переробки [75, с. 172].

На початку 20-х років ХІХ століття василіани частково призупинили упорядкування території монастиря, храмів, не було відповідного нагляду за землями, монастирським лісом. Уніати так і не збудували мур навколо монастиря, як заповідав граф Микола Потоцький [88, с. 125].

Після придушення польського повстання 1830 – 1831 років імператорськими військами доля Почаївських василіан була вирішена. Це стало приводом для офіційного втручання у справи монастиря. Микола І розпорядився про те, щоб «Базиліанський Почаївський монастир з усією церковною приналежністю, нерухомим майном і капіталами передати у відомство православного греко-російського духовенства». Було вирішено тут же, в монастирі, розмістити Волинського єпархіального архієрея з його штатом, консисторією і семінарією [16, с. 217].

У 1831 році Почаїв знову став православним. Невдовзі після цього монастиреві надали офіційний статус Лаври [77, с. 224].

Цікавою є і біографія фундаторки Почаївської Лаври – княгині Анни Гойської. Василь Богданович Гойський, чоловік Ганни, земський Луцький суддя, був богобоязливою православною людиною. Він помер приблизно у 1557 році. Анна залишилась одна, дітей не мала і прожила вдовою довгий час. Вона стала багатою поміщицею і володіла Почаєвом, селами Орля і Козин поблизу нього. Сама шляхтичка жила в Орлі, де був досить великий кам'яний замок, оточений озером [102, с. 108 – 109].

У 1675 році під час польсько-турецької війни татари зруйнували в Орлі замок Гойських, залишивши тільки замчище. Анна Гойська, як і її чоловік, була глибоко віруючою людиною, відвідувала Почаївську Успенську церкву і вирішила відновити монастир, який вже існував давно, проте запустів через набіги татар, і сприяти його розвитку. Відновлення та фундація монастиря пов'язані з іконою Чудотворного Образу Божої Матері [102, с. 109].

У 1559 році грецький митрополит Неофіт, подорожуючи Волинню, спинився на перепочинок в замку поміщиці Ганни Гойської, скориставшись її запрошенням. Метою його поїздки був збір коштів на церковні потреби. Тут

митрополит пробув кілька днів, а коли від'їжджав, залишив у подарунок Ганні Ікону Божої Матері, привезену з Костантинополя. Певно, Анна Гойська дала багату пожертву і митрополит її благословив іконою [102, с. 109].

Андрій Хойнацький твердить, що митрополит Неофіт був не греком, а слов'янином: "Ми думаємо, що Неофіт був слов'янином, південнослов'янського походження, а греком він названий по Вірі". Про це свідчать і надписи на іконі слов'янськими літерами [89; 102, с. 109].

Подаровану Ікону Божої Матері Анна Гойська розмістила у домашній каплиці, де вона пробула 38 років (1559 – 1597). Слуги Анни неодноразово повідомляли її, що періодично від Ікони ллється сильне сяйво. Вона не вірила до того часу, коли не побачила це на власні очі. Такою, сяючою, одного разу їй і наснилась ця Ікона. Потім ті, хто молився біля Чудотворного Образу Божої Матері, почали зцілятися [102, с. 109].

До Анни завітав її рідний брат Пилип Козинський, який був сліпим від народження. Почувши про чудодійну силу ікони, він почав молитися біля неї і кажуть, що сталося чудо: Пилип прозрів. Це переконало Анну Гойську, що вдома тримати таку Ікону вона не може і перенесла чудотворну Ікону в Почаївську монашу церкву. А для того, щоб було кому опікуватись іконою, вирішила відновити в Почаєві монастир. У 1597 році відбулось урочисте перенесення ікони з маєтку до Успенської Почаївської Церкви [102, с. 109 – 110].

На ці врочистості зібралося багато людей та було запрошено Луцького єпископа, священників, ченців. Після цього Ганна Гойська 14 листопада 1597 р. зробила фундушевий запис на Почаївський монастир, за яким подарувала монастирю великі земельні маєтки та обіцяла щорічно з почаївського маєтку Гойських підносити дари монастирю [102, с. 110].

На монастир було передано: "1. Десять волоків орної землі (волок - це 20 десятин), 2. Лісі сінокос при монастирі, на схід від нього, по дорозі до Крем'янця, 3. Десять кіп литовських грошей щорічно (копа – три карбованці), 4. Шість родин селян на подаровані землі для управи її, і 6. Десятина зо

всякого збіжжя свого Почаївського маєтку. Шости родинам селян, приділених до землі, дано по одному волоку, цебто по 20 десятин на родину. Снопова десятина давала озимого 300 кіп, а ярового 600 кіп річно" [102, с. 110].

В свою чергу поставила умови, щоб у монастирі було 10 осіб: 3 монахів та 2 дяки-причетники. Разом з тим, Ганна заповідала збереження православної віри в монастирі, що було дуже важливим в умовах Берестейської унії [102, с. 110].

Таким чином, Анна Гойська дала монастиреві міцну матеріальну основу, тобто стала його фундаторкою. Не виключається, що радником Ганни був князь К. Острозький [102, с. 110].

Перебуваючи в Почаєві, архімандрит Амвросій займався опрацюванням Лаврського архіву. Результатом цієї роботи стало видання в жовтні 1865 року головної праці церковного історика – «Оповіді про Почаївську Лавру», в якій автор не лише провів ґрунтовне дослідження історії Почаївської Лаври, але й описав життя і діяльність архімандрита Іова (Залізо) та аргументовано довів важливе значення православ'я у розвитку просвітницько-моральних традицій краю. Ця книга мала три окремі видання та була опублікована в додатку до «Волинських єпархіальних відомостей» за 1870–1871 рр [92, с. 270].

Зазначимо, що праця архімандрита – одна з перших, в яких матеріал викладений об'єктивно, на основі достовірних фактів, поєднуючи науковий світський погляд на поставлену проблему з церковно-релігійним [92, с. 270 – 271].

М. Манько у своїй публікації зібрав відгуки та оцінки істориків Волині про цю працю: «Василь Пероговський писав про її автора: *«Він залишив за собою надійний пам'ятник, що свідчить про його працелюбство, любов до історичних досліджень, знання мов: латини і польської»* [66].

Про працю «Оповіді про Почаївську Успенську Лавру», зазначав обдарований дослідник початку ХХ століття Василь Левицький: *«Ця праця,*

попри застарілість мови, є найціннішим дослідженням з цього питання. Головним і суттєвим достоїнством її є те, що автор намагався викласти історичні долі Лаври на основі тих першоджерел – архівних документів, які залишилися нам від попередніх до-уніатських часів, не нехтуючи разом з тим і народними переказами. Значення праці архімандрита Амвросія підтверджується ще й тим, що з неї наступні історики Почаївської лаври черпали матеріал для своїх досліджень» [66]. Дослідницька праця була видана у період служби Амвросія у Почаєві і за сприянням Почаївської типографії [92, с. 270 – 271].

Під час дослідження був здійснений аналіз праць архімандрита Амвросія Лотоцького, а саме: «Оповіді про Почаївську Успенську Лавру».

Позитивне значення цього твору для своєї доби полягає в тому, що автор використав всі доступні йому архівні документи як доунійного, так і унійного періоду та не залишив поза увагою народні перекази. Наукова розвідка ученого була написана в дусі заперечення і засудження унії, що безпосередньо позначилося на висвітленні історії цієї обителі в часи перебування її у керівництві василіан. Відповідно архімандрит Амвросій унійний період історії обителі називає часом «векового гнета» Почаївського монастиря ворогами православ'я [17, с. 49 – 66; 93, с. 28 – 29;]

Це основна праця архімандрита Амвросія. Сам твір складається з 2 частин і п'яти розділів: вступу (замість передмови), історичного опису Почаївської Успенської Лаври за періодами: перший (давньо-православний), другий (уніатський), третій (православний) і додатку.

У вступній частині йде мова про місцевість Почаївської Лаври, її зовнішній вигляд та роки заснування Почаївської обителі. Другий розділ під назвою: «Перший давньо-православний період на горі Почаївській» - складається з 11 питань, у яких характеризується становище Православ'я у цей час у західній частині Російської імперії, згадуються прізвища найбільших благодійників монастиря, такі, як Анна Гойська, родина Домашевських та ін., а також наділення обителі земельними угіддями, тощо.

Значну увагу автор приділяє визначній постаті преподобного Іова (у миру - Іван Залізо), багаторічного ігумена і його внеску в справі зміцнення православ'я в цьому краї і піднесенні духовної освіти серед тамтешнього православного люду.

Далі йде розділ під назвою «Другий уніатський період в історії Почаївської Лаври», який присвячено розгляду причин, з яких Почаївська Лавра перетворилася на уніатський монастир. Відтак автор характеризує і ті зміни, які сталися внаслідок захоплення монастиря уніатами у Почаївській Лаврі, тобто мова йде про зміну в управлінні монастирем і появу нових адміністративних осіб. Також зміни, які торкнулися віровчення, богослужіння, обрядів, релігійних звичаїв.

Окремо автор зупиняється на характеристиці єпископа Феодосія Рудницького, а потім описує побут монастиря з другої половини XVIII ст. до 1831 –го року, її зовнішній стан аж до повернення обителі в лоно Православної Церкви. Окремо характеризується граф Миколай Потоцький як фундатор Почаївського монастиря і підкреслюється його роль у пожертвування в обитель. Афанасій Лотоцький також зупиняється на таких питаннях як коронування Чудотворної Ікони Почаївської Божої Матері.

Не оминає у вагою і суто господарчих питань, пов'язаних з діяльністю обителі: побудову Соборної Церкви і братського корпусу, і управління монастирським господарством на доволі в той час широких територіях. Окремі пункти у розділі присвячено релігійності та вченості почаївських василіан, які на той час орудували у монастирі, їхній поведінці і покаранню, яких уніатські ченці зазнавали за проступки.

«Ново-православний третій період на Почаївській горі» становить третій розділ самого твору і пов'язаний з поверненням Почаївської Лаври до православних. Автор описує труднощі, що виникли в наслідок переходу монастиря у відання православних і пов'язаний з діяльністю волинського єпископа, преосвященного Амвросія. Зокрема йде мова про його розпорядження і донесення Святішому Синодові.

У другому розділі третьої частини розглянуто цілу низку питань, які яскраво ілюструють відновлення православного духу в Почаївській лаврі, що насамперед пов'язано з діяльністю Інокентія – єпископа Волинського, першого священно-архімандрита Почаївської Лаври та його розпорядженнями. Це і встановлення читання акафісту по суботах, обрання намісника Лаври, призначення на різні посади відповідальних осіб і ставлення до них єпископа, різні архітектурні реставраційні роботи, відкриття мощей преподобного Іова тощо.

Далі, у п'ятому, шостому і сьомому розділах третьої частини йде опис про різні організаційно-адміністративні заходи, які мали на меті поліпшити життя і діяльність православного монастиря, вказується на цілу низку будівельних робіт, які покращили, як зовнішній так і внутрішній вигляд усіх монастирських споруд. Окремо розглядаються питання у (шостому розділі) про відновлення друкарства у Лаврі, створення бібліотеки, запровадження нічного богослужіння тощо.

В праці також можна прочитати про здобутки архімандрита Амвросія на посаді намісника Почаївської Лаври, а саме: «Було облаштовано і впорядковано зимову Троїцьку церкву. Водночас попередня зимня Троїцька церква була перетворена на лікарняну, з перейменуванням її на ім'я святої великомучениці Варвари. У її передній частині влаштовані для хворих з окремим входом з коридору, дві келії, з яких вони можуть слухати звершуване богослужіння. було також перебудовано Печерну церкву. Задля зручності було з'єднано дві церкви: Іовлевську і Варваринську з іконостатом Іовлевської церкви. 11-го жовтня 1864 року церкву було освячено. Також було проведено ремонтні роботи у братському корпусі, облаштовано книгарню і свічковий склад».

Ще однією важливою для аналізу працею А. Лотоцького є – «Церковно-історичний та статистичний опис Варшавської єпархії», що написана в Почаєві 1863 року. Опис складається з 8 відділів або розділів. У першому з них розглядається кілька питань, пов'язаних з історією

поширення православ'я у Польщі, у зв'язку з чим подано польську історіографію зі своїм трактуванням на обставини, які стосувалися хрещення польського князя Мечислава і з'ясовано причини переважання західного віросповідання у Польщі.

Останнє, своєю чергою, зумовлювалося низкою історичних та політичних обставин: до їх переліку належать і ненависть до православних християн, часті зносини римських пап з королями, постійною появою на теренах Польщі папських легатів, а також такі явища як індульгенція і прозелітизм, впровадження у Польщу різних орденів, зокрема єзуїтів тощо.

Зрештою, такі чинники призвели до виникнення Берестейської унії в 1596 р. У другому розділі автор дає опис Хелмської єпархії, яка була першою православною єпархією у Польщі, змальовує стан православ'я у Польщі після впровадження унії, і його відродження наприкінці XVIII ст – початку XIX ст. Описується заснування Волинської єпархії у Варшаві (вікаріатство), а також православне духовне училище у тому ж місті.

У третьому відділі Афанасій Лотоцький зупиняється на питанні про єпархіальну ієрархію, у зв'язку з чим він характеризує трьох правлячих архієреїв, які заступали один одного на посаді: архієпископів Антонія, Никанора й Арсенія і веде мову про внесок кожного з них у розбудову православної Волинської єпархії наприкінці 18 –го - першій половині 19 ст.

У четвертому відділі автор дає розлогу характеристику та опис Яблочинського Свято-Онуфрієвого монастиря, а в п'ятому – докладний опис усіх церков Волинської єпархії. Їх загалом нараховувалося 31. Спочатку подано опис Свято-Троїцького монастиря (зовнішній вигляд, дзвіниця, вежовий годинник, внутрішній вигляд храму, оздоблення всередині, вівтар, ризниця). А потім розповідь про всі інші церкви, розташовані у різних куточках єпархії.

Відділи шостий і сьомий присвячені Ченстоховській іконі Божої Матері, а восьмий – стисла розповідь про хресну ходу у Варшаві, що відбувалася на день Богоявлення Господнього.

Крім зазначених праць, вдається встановити й наступні видання архімандрита Амвросія (Лотоцького): *Обозрение вышедшей в Париже книги под заглавием: «Мое навернення і моє призначення»* СПб., 1862., VI, 140 с.; Амвросий. Нечто об унитском духовенстве в Царстве Польском / [Архим. Амвросий]. Киев: Университетск. тип., 1864. 12 с.

Це розлога брошура з апологетичним підтекстом, у якій він виступає проти поглядів графа Шувалова, який, проживаючи у Західній Європі і змінив православне віросповідання на католицьке а також видав у Парижі у зв'язку з цим кроком книгу під назвою «Мое обращение. Мое призвание», у якій він обгрунтовує і виправдовує свій крок. Зі свого боку, Афанасій Лотоцький розвінчує його погляди, як безпідставні, і на багатьох цитатах зі Святого Письма спростовує висновки російського графа.

6 серпня Високопреосвященним Арсенієм (Москвіним) возведений у сан архімандрита. Із серпня 1860 до травня 1865 року архімандрит Амвросій служив намісником Свято-Успенської Почаївської Лаври. В період намісництва, архімандрит Амвросій аналізував й досліджував почаївські монастирські архіви. Результатом детального дослідження є одна з основних його праць – «Оповіді про Почаївську Успенську Лавру», в якій автор проаналізував історії Почаївської Лаври, а разом з тим описав життя та діяльність архімандрита Іова (Залізо), а також аргументував важливе значення православ'я на Волині. Важливість «Оповідей про Почаївську Успенську Лавру» підтверджується тим, що наступні дослідження Почаївської Лаври посилались на матеріали з цієї праці.

Науковці, дослідники та історики, що аналізували працю архімандрита Амвросія – «Оповіді про Почаївську Успенську Лавру» змогли надати їй об'єктивну оцінку. Вони зазначили, що не дивлячись на складність мови, дана праця тільки підтверджує унікальність історичного дослідження.

4.2. Настоятель Милецького чоловічого монастиря (1865 – 1875)

Із 17 травня 1865 року архімандрит Амвросій був призначений настоятелем Милецького Свято-Миколаївського чоловічого монастиря.

Свої наукові дослідження Афанасій Лотоцький продовжив в саме у Милецькому монастирі, опрацьовуючи матеріал монастирського архіву: пам'ятки старовини, документальний та рукописний фонди тощо. Тут він також досліджував старовину та рукописи із монастирського архіву [92, с. 271].

За народними переказами, Милецький монастир був заснований монахами Вербського монастиря, що поблизу м. Ковеля, які неодноразово човнами спускалися вниз по річці Турії, де пізніше й виник монастир. Це місце вражало своєю неповторною розкішною природою, дрімучими лісами. Відтак, від цього тихого і милого місця отримав назву й монастир, а пізніше і поселення, яке тут виникло [96].

Перша письмова згадка про Милецький монастир датується 1522 роком і розповідає про те, що монастир є родинною обителлю князівського роду Сангушків. У 1532 році Милецький монастир згадується вже як існуючий. Це видно з монастирських актів, які свідчать, що Василь Сангушко Ковельський здійснив заміну своїх сіл селами, які належали даному монастирю. Це і підтверджує, що він уже існував і володів маєтками [96].

За легендою, перебуваючи на полюванні біля монастиря в 1540 році, його вперше відвідав князь Федір Андрійович Сангушко, староста Володимирський і маршалок землі Волинської. Він боляче відреагував на вбогість монастиря, який знаходився серед заростей і боліт. Одночасно був дуже враженим подвигом мілецьких ченців. Тому, зворушений до глибини, князь Федір у 1542 році розпочинає будівництво Церкви в пам'ять святителя Миколая одночасно наділяючи монастир фондушами маєтку, які склалися

з населених сіл з усіма їх землями, сінокосами і озерами. Ось чому князь Федір Андрійович Сангушко і вважається фундатором Милецького монастиря [96].

В 1636 році, коли на Волині тривала жорстока боротьба між православними та уніатами, які вже відкрито зазіхали на Милецький монастир і його землі, Владислав Домінік, князь Острозький і Заславський, родич князів Сангушків, став на захист інтересів монастиря і щедро обдарував його. В наданій ним грамоті підтверджувалося, що села Ниці, Пісочне, Солов'ї, Комарове, Соколище, Шкроби, Підсинівка і містечко Мільці, з усіма їх землями, угіддями, доходами, заводами, будівлями і прибутками належать і надалі Милецькому монастирю. Вважаючи заповіт своїх предків священним, а церковне майно, принесене ними у власність монастирю, недоторканим, він своєю грамотою підтвердив всі попередні права і дарчі записи фундаторів монастиря – князів Сангушків – як особисто від себе, так і своїх синів Костянтина та Ісидора, князів Заславських [96].

У березні 1637 року Милецький монастир відвідав Петро Могила і поставив настоятелем монастиря Йосифа Чаллиць-Шпаковського, возвівши його в сан архімандрита. Це засвідчує те, що Милецький монастир був вагомим не лише на теренах Волині, але й у всій Речі Посполитій [96].

Та вже у другій половині XVII ст. обставини для монастиря змінилися на гірше. Благодійники і покровителі обителі, нащадки князів Сангушків, чарез підступництво єзуїтів, зрадили своїй прабатьківській вірі й прийняли католицизм [96].

До 1707 року Милецький монастир був православним, а з цього року в ньому насильно запанувала унія. У 1713 році він був перейменований вищою церковною владою уніатів у Милецьке опатство. Католики називали свої багаті монастирі абатствами, а настоятелів абатами, по – місцевому – «опатами». Тепер уже настоятелі монастиря стали називатися не архімандритами чи суперіорами, а опатами, що підносило їхнє становище серед інших уніатських монастирів [96].

У 1839 році Милецький монастир був приєднаний до Православної Церкви. За штатним розписом 1842 року він був возведений у першокласний, і в ньому належало бути: настоятелю (архімандриту), наміснику-ієромонаху, восьми ієромонахам, чотирьом ієродияконам, трьом монахам, п'яти послушникам і 24 служителям [96]. В Милецькому монастирі знаходилися дві особливо шановані ікони – Божої Матері і Святого Миколая.

У цій Волинській святині архімандрит Амвросій мав можливість написати церковно-археологічне дослідження «Сліди ультрамонтанства в уніатів, які були у Західному краї Росії», у якому автор спробував простежити процес латинізації греко-католицької обрядовості [5].

В цій праці йдеться про діяльність уніатів, які захопили православні храми, зокрема Миколаївський монастир або Милецький, і заподіяли непоправної шкоди їхньому зовнішньому і внутрішньому вигляду, змінивши їх на свій лад. Так у згаданому вище монастирі було знято іконостас і вивезено в одне з сіл епархії, і замінено зображеннями у чисто ультрамонтаністському стилі, а саму церкву було перероблено на латинський манер. Після повернення монастиря до православ'я монастир знову набув свого колишнього вигляду.

У монастирському архіві архімандрит Амвросій виявив і опублікував у власному перекладі з польської мови рукописну пам'ятку української полемічної літератури XVII ст., пов'язану з іменем ректора Києво-Могилянської академії Іоанікія Галятовського. У Мільцях архімандрит Амвросій підготував також спогади про свого семінарського викладача – видатного випускника, викладача та інспектора Волинської духовної семінарії єпископа Острозького Єрофея (Лобачевського 1783 – 1871 рр.) [15].

Тож із 17 травня 1865 року архімандрит Амвросій був настоятелем Милецького Свято-Миколаївського чоловічого монастиря. Свої наукові дослідження архімандрит Амвросій продовжив і в Милецькому монастирі, де продовжив досліджувати старовину, здебільшого опрацьовуючи

монастирські архіви. Архімандрит Амвросій досліджував історію, неодноразово звертаючись, до документальних та рукописних матеріалів.

Важливо зауважити, що архімандрит Амвросій вніс свій внесок в історичну друковану спадщину Волині, не лише, як історик-краєзнавець, але і як біограф. Доказом цього є його праця, що відтворює власні спогади про свого семінарського викладача а та інспектора Волинської духовної семінарії єпископа Острозького Єрофея (Лобачевського). В своїй праці яскраво описує життя та діяльність свого вчителя, а також робить характеристику культурно-освітнього життя та релігійні настрої суспільства ХІХ століття.

За час свого служіння архімандрит Амвросій був відзначений різними церковними нагородами за важливий та цінний внесок в життя Церкви. Наступні нагороди свідчать про його працелюбність та високу духовність: 18 лютого 1834 року був нагороджений бархатною фіолетовою скуфією; 22 квітня 1839 року – такою ж камилавкою; 15 травня 1842 року – Синодальним золотим наперсним хрестом; 26 серпня 1856 року – хрестом з прикрасами; орден Святої Анни 3 ступеня (03.02.1847). Орден Святої Анни 2 ступеня (квітень 1851); орден Святої Анни 2 ступеня прикрашений імператорською короною (16.05. 1860); орден Святого Володимира 3 ступеня (14.05.1867); бронзовий наперсний хрест на Володимирській стрічці на пам'ять про війну 1853 – 1856 років і бронзову медаль на Андріївській Стрічці [92, с. 269].

За успішність і ревність в управлінні законоучительними посадами архімандрит Амвросій неодноразово отримував подяки від попечителя Київського навчального округу [92, с. 269]

ВИСНОВКИ

Отже, в архівних джерелах наявні лише деякі короткі відомості про народження, виховання та початок навчання Афанасія Лотоцького у Волинській духовій семінарії. Більш детальний опис життя А.Лотоцького бере свій початок з періоду, що включає вступ та навчання у Київській духовній академії, а згодом його викладацька та масштабна церковна діяльності.

Ще в студентські роки Афанасій Лотоцький відзначався своєю відданою жагою до науки та підтверджував це успіхами в навчанні. Навчальні успіхи Афанасія Лотоцького: Богослів'я – дуже добре; Святе Письмо – дуже добре; Церковна історія – відмінно; Грецька мова – дуже добре; Французька мова – чудові успіхи і здібності [40].

В студентські роки Афанасій Лотоцький створив конспект лекцій з викривального богослів'я, який підтвердив його здібності до написання, а також схильність до викладання. Даний конспект включає в себе декілька лекцій, що поділені на розділи. Як згадувалось раніше, Афанасій Лотоцький мав звичку систематизувати свої праці та знання у вигляді конспектів. Також для зручності орієнтації в матеріалах, їх викладу та доступності, він створював різні розділи та підрозділи в каталогах. Насамперед, це стосується його діяльності, як бібліотекаря Волинської духовної семінарії. Він створив систему каталогу книг бібліотеки, а для зручності розподілив її за мовами та підрозділами з різних галузей науки. Така кропітка робота потребує неабиякої зосередженості, послідовності та терпіння.

Аналізуючи життя Афанасія Лотоцького після рукопоження, можна підкреслити його здібність поєднувати декілька послухів одночасно й відповідально. З молодих років Афанасій Лотоцький обіймав вагомі посади, наприклад: цензора проповідей духовенства, місцевого благочинного Рівненського повіту, а також працював в Рівненському духовному правлінні.

Важливо зауважити, що посада місцевого благочинного характеризує відповідальне ставлення Афанасія Лотоцького до священства, тобто навіть верховні чини духовенства поважали його, а парафіяни сприймали за авторитет.

Про насиченість життя А. Лотоцького свідчать його доволі часті переїзди. У 1834 р. переїжджає у Клевань, далі – у Рівне, а з 1844 р. перебуває на церковній службі у Варшаві.

Афанасій Лотоцький більшу частину свого життя присвятив науці. Його ерудованість та освіченість підтверджує широка викладацька діяльність. Афанасій Лотоцький викладав російську мову і словесність у гімназії та Закон Божий у Клеванському парафіяльному училищі. Також він вільно володів та викладав польську та німецьку мови.

Важливий внесок, що назавжди закарбувався на сторінках історії української Церкви та волинського краю, Афанасій Лотоцький здійснив після чернечого постригу в 1860 році. 6 серпня Високопреосвященним Арсенієм (Москвіним) він був возведений у сан архімандрита. Із серпня 1860 до травня 1865 року архімандрит Амвросій служив намісником Свято-Успенської Почаївської Лаври. Тут важливо зауважити, що відповідальні та вагомні посади архімандрит Амвросій обіймав, не лише в молоді роки. Тобто такі високі посади, є доказом того, що протягом всього життя він підтверджував свою надійність, стабільність, раціональність та інтелект.

Друкована спадщина архімандрита Амвросія підкреслює його інтерес до дослідження історії. Важливо зауважити, що він робив власні наукові відкриття, на які згодом посилались й інші дослідники. Одним з таких досліджень є праця «Оповіді про Почаївську Успенську Лавру», в якій автор на основі монастирських архівів, здійснив аналіз історії Почаївської Лаври, описав життя та діяльність свого вчителя – архімандрита Іова (Залізо), а також підкреслив важливе значення православ'я на Волині.

Аналізуючи проповідницьку діяльність архімандрита Амвросія, можна впевнено сказати, що він вміло й впевнено закликав людей прийти до Бога,

відкрити свої серця для ближніх та сіяти добрі справи у земному житті, щоб прийти у Царство Вічне. Адже, автор наголошував: «...і тоді силою, могутністю, благодаттю Його пізнаємо істинний добробут, знайдемо для себе його і в самих хвилюваннях, в самих безоднях цього світу – а там, де квітуча весна царює вічно; де завжди пахощі, де нев'януча радість панує – там вінець безсмертя, що містить у собі вічне і неопиране наше блаженство, прикрасить наше величне чоло».

Архімандрит Амвросій був непересічною постаттю в історії волинського православ'я. Він активно проводив викладацьку та церковну діяльність. Він відкривав для своїй сучасників забуті сторінки історії і збагачував освітній рівень православного духовенства й населення того часу.

Отже, можна впевнено сказати, що архімандрит Амвросій Лотоцький зробив неоціненний внесок у розвиток історії Церкви, освіти та різних історичних досліджень і є незаслужено забутим. Сподіваємось, що дане дослідження спонукає молодих студентів, істориків, архівознавців і т.д., глибоко досліджувати, аналізувати життя та діяльність архімандрита Амвросія Лотоцького, а також його сучасників та інших діячів української Церкви, чий вклад в історію та освіту зберігається на сторінках архівних джерел і заслуговує бути оприлюдненим в XXI столітті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. Біблія. Книги Священного Писання Старого та Нового Завіту в українському перекладі з паралельними місцями та додатками. – К.: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2004. – 1416 с.
2. Амвросий (Лотоцкий А), архим. Древность Почаевской обители // Волынские епархиальные ведомости. 1867–1868. Часть неоф. № 2. С. 25–32.
3. Амвросий (Лотоцкий А), архим. Сказание о Почаевской Успенской лавре, на основании документов, хранящихся в лаврском архиве. -Почаев, 1872.
4. Амвросий (Лотоцкий А), архим. Сказание об игумене бывшего православного Брестского монастыря Афанасие Филипповиче, пострадавшем от иноерных 20 июля 1648 г. за охранение и защиту православия, собранное из документов, хранящихся при Брестской Симеоновской церкви // Волынские епархиальные ведомости. 1867–1868. Часть неоф. № 31. С. 1050–1063; № 32. С. 1086–1092.
5. Амвросий (Лотоцкий А), архим. Следы ультрамонтанства у бывших в Западной России, униатов // Волынские епархиальные ведомости. 1867–1868. Часть неоф. № 10. С. 199–206; № 11. С. 235–243; № 12 С. 265–274.
6. Амвросий (Лотоцкий А), архим. Церковно-историческое и статистическое описание Варшавской православной епархии. Почаев, 1863. 370 с.
7. Амвросий (Лотоцкий), архим. Воспоминание о преосвященном Иерофее, епископе Острожском, викарии Волынской епархии, скончавшемся 17 апреля 1871 года, на 84 году жизни // Волынские епархиальные ведомости. 1873. Часть неоф. № 5. С. 170–184; № 6. С. 215–223.

8. Краткий очерк жизни архимандрита Амвросия (Лотоцкого), скончавшегося 18 января 1878 года. Волынские епархиальные ведомости. 1878. Часть неоф. № 5. С. 220–221.
9. О помещениях Волынской духовной семинарии // Волынские Епархиальные Ведомости. – 1874. – Ч. неофиц. – №2. – С. 41-55.
10. Петров Н. Краткие сведения о православных церквях Волынской епархии, в настоящее время не существующих // Волынские епархиальные ведомости. – 1867. – № 2-8. Ч. неоф.
11. Послужной список настоятеля Мелецкого первоклассного Николаевского монастыря Волынской епархии архимандрита Амвросия, составлен в июне 1872 года. Волынские епархиальные ведомости. 1872. Часть оф. № 15. С. 412.
12. Правительственные распоряжения // Волынские епархиальные ведомости. – 1867. – № 1. Ч. оф. – С. 1-11; № 2. Ч. оф. – С. 33-47
13. Проект устава духовных академий. – СПб., 1814. – С. 30-42, 51.
14. Проект устава духовных семинарий. – СПб.: ТИП. В. Плавильщикова, 1823. – Ч.1. – 76 с.
15. Распоряжения епархиального начальства. Перемены по службе. Волынские епархиальные ведомости. 1875. № 18. Часть оф. С. 497.
16. Свято Успенская Почаевская Лавра. Взгляд через века. Историческое повествование. – Почаев: Издательство Свято Успенской Почаевской Лавры, 2007. - 261 с.
17. Сказание о Почаевской Успенской лавре, на основании документов, хранящихся в лаврском архиве. – Почаев, 1872».
18. Теодорович Н. Волынская духовная семинария. История первоначального устройства ее и подведомственных ей духовных училищ. Списки воспитанников, окончивших в ней курс учения, а также начальников и наставников ее в период времени с 1796 по 1900 г. Почаев, 1901. С. 338.

19. Чижевський А. М. Спогади про студентів Київської духовної академії (з 1819-1863 рр.) // Русская старина. 1917. Январь. С. 132-133.

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

20. Держархів Житомирської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 1, арк. 3.
21. Держархів Житомирської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 228, арк. 10.
22. Держархів Житомирської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 321, арк. 4.
23. Держархів Житомирської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 473, арк. 10.
24. Держархів Житомирської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 566, арк. 28.
25. Держархів Житомирської обл., ф. 1, оп. 2, спр. 481, арк. 10.
26. Держархів Житомирської обл., ф. 1, оп. 2, спр. 540, арк. 70.
27. Держархів Житомирської обл., ф. 1, оп. 4, спр. 534, 51 арк. 4
28. Держархів Житомирської області, ф. 1, оп. 1, спр. 189, арк. 196.
29. Держархів Житомирської області, ф. 1, оп. 1, спр. 478, арк. 3.
30. Держархів Житомирської області, ф. 1, оп. 1, спр. 551, арк. 6.
31. Держархів Житомирської області, ф. 1, оп. 1, спр. 895, арк. 4.
32. Держархів Житомирської області, ф., оп. 1, спр. 894, арк. 7.
33. ІР НБУВ, ф. 1, № 4722, 295 арк. "Каталог книг Волынской духовной семинарии, составленный в 1826 году".
34. Наставления по классу обличительного богословия и церковного красноречия, преподанные в Киевской духовной академии. Принадлежит к числу книг протоиерея Афанасия Лотоцкого. ІР НБУВ. Ф. 160. № 26552.
35. ЦДІАК України – ф. 711, оп. 1, спр. 25, арк. 7
36. ЦДІАК України – ф. 711, оп. 1, спр. 49, арк. 42
37. ЦДІАК України – ф. 711, оп. 1, спр. 68, арк. 31
38. ЦДІАК України – ф. 711, оп. 1, спр. 81, арк. 21
39. ЦДІАК України – ф. 711, оп. 1, спр. 34, арк. 17
40. ЦДІАК України – ф. 711, оп. 1, спр. 70, арк. 3.

- 41.ЦДІАК України, ф. 711, оп. 2, спр. 872, арк. 2
- 42.ЦДІАК України, ф. 711, оп. 2, спр.132, арк.19
- 43.ЦДІАК України, ф. 711, оп. 2, спр.101, арк. 22
- 44.ЦДІАК України, ф. 711, оп. 2, спр.474, арк. 97
- 45.ЦДІАК України, ф. 711, оп. 2, спр.595, арк. 8
- 46.ЦДІАК України, ф.711, оп. 1, спр. 13, арк. 1

ЛІТЕРАТУРА

- 47.Дубилко І. Почаївський монастир в історії нашого народу / І.Дубилко. - Вінніпег.: Інститут Дослідів Волині, 1986. – 114 с.
- 48.Анастасієва А. Хороший учитель // Народное образование. —1992. — июль-август. — с.1-14.
- 49.Биографический словарь выпускников Киевской духовной академии: 1819–1920-е гг.: Материалы из собрания проф. протоиерея Ф. И. Титова и архива КДА: в 4 т. Т.2: К-П. Киев, 2015. 624 с., ил. Амвросий.
- 50.Бібліотека Острозького єзуїтського колегіуму: історія виникнення, функціонування та сучасний стан / Т.Є. Мяскова // Рукописна та книжкова спадщина України. — К., 2007. — Вип. 11. — С. 122-135. — Бібліогр.: 30 назв. — укр.
- 51.Бурега В. Вивчення протестантських конфесій в Київській духовній академії у ХІХ – на початку ХХ ст. // «Богословские размышления». №17, 2016 / Спецвыпуск «Реформация: восточноевропейские измерения». С. 47-56.
- 52.Волинские епархиальные ведомости // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – 1892. – Т. VII. – С. 127. Література
- 53.Волянюк Т. Волинські єпархіальні відомості – концептуальна модель та змістовне насичення / Т. Волянюк // Волинська духовна семінарія (до 20-річчя відродження): збірник матеріалів науково-практичної конференції з

- нагоди ювілею 20-річчя відродження Волинської Духовної семінарії. – Луцьк, 2010. – С. 64-77.
- 54.Гладкий С. Культурницька діяльність парафіяльного духовенства православних епархій України на початку ХХ століття / С. О. Гладкий. – Запоріжжя: ЗДУ, 1997. – 49 с
- 55.Горячева А. Вопросы воспитания в уставах духовных семинарий 1814 и 1876 гг. / А. Горячева // Вестник ПСТГУ IV: Педагогика. Психология. – 2010. – Вып. 1(16). – С. 50-62
- 56.Жук С. Короткий історичний нарис Почаївської Успенської лаври / С.А.Жук . – Кременець.: Церква і Нарід,1938. – 70 с
- 57.Іваннікова Л. Етнографічний образ Південно-Східної Волині в дослідженні Миколи Теодоровича / Л. Іваннікова // Народна творчість та етнологія. – 2015. – № 3 (травень-червень). – С. 22-27.
- 58.Київська православна богословська академія / [авт.-укл.:прот.Олександр Трофимлюк, прот. Віталій Клос, О. Я. Мирончук]. – К.:Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2015. – 255, [1] с.
- 59.Костриця М. Волинське церковно-археологічне товариство та його роль у розвитку краєзнавства / М. Ю. Костриця // Краєзнавство. – 2005. – № 1-4. – С. 43-50. Крючкова Н. Релігійна преса ХІХ-ХХ ст. у Фонді рідкісних видань бібліотеки Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка / Н. Д. Крючкова // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство. – 2015. – Вип. 4. – С. 181-185.
- 60.Костриця М. Релігійне краєзнавство / М. Костриця // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер.: Історичне релігієзнавство. – 2009. – Вип. 1. – С. 112-128. 11.
- 61.Костюк О.Ю. Розвиток релігійної освіти на Волині ХІХ – поч. ХХ ст.: Навчальний посібник з історії педагогіки / О.Ю. Костюк. – Острог : НаУОА, 2009. – 224 с

62. Кузьміна С. Амвросій (Лотоцький Афанасій Лукич). Київська духовна академія в іменах: 1819-1924: енциклопедія: в 2 т. / упоряд. і наук. ред. М. Л. Ткачук; відп. ред. В. С. Брюховецький. Т. 1: А – К. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2015. С. 101.
63. Кузьміна С. Амвросій (Лотоцький Афанасій Лукич). Київська духовна академія в іменах: 1819–1924: енциклопедія: в 2 т. / упоряд. і наук. ред. М. Л. Ткачук; відп. ред. В. С. Брюховецький. Т. 1: А – К. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2015. С. 101.
64. Липский И. Возсоединение униатов на Волыни в 1794-5 годах по документам Волынской Духовной Консистории за 1795 год / И. Липский // Волынские Епархиальные Ведомости. – 1880. – № 26. Ч. неоф. – С. 1167-1174.
65. Манько М. Афанасій Лотоцький (архімандрит Амвросій) і його волинезнавча спадщина. Минуле і сучасне Волині і Полісся: край на межі тисячоліть. Матеріали Х наукової історико-краєзнавчої конференції, яка відбулась у Старому Чорторійську, Маневичах, Четвертні та Нововолинську в 2000 – 2002 рр. Луцьк, 2002. С. 246.
66. Манько М. Випускник Волинської духовної семінарії в Острозі Афанасій Лотоцький (архімандрит Амвросій). Острозький краєзнавчий збірник. Випуск 2. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька Академія», 2007. С. 96–100.
67. Манько М.П. Православна церква і ста новлення історико-краєзнавчих досліджень на Волині // Духовне відродження культури 12. України: традиції, сучасність: Матеріали і тези науково-практичної конференції. - Рівне, 1994. - С.200-202.
68. Мартинів Ю. І. Почаївський монастир у XVII — початку XVIII століття / Ю. І. Мартинів // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського.
69. Милусь В. З історії Волинської духовної семінарії / В. Милусь // Волинська духовна семінарія: до 20-річчя відродження: зб. матеріалів

- наук.-практ. конф. з нагоди ювілею 20-річчя відродження Волин. духовн. семінарії. – Луцьк : Волин. обл. друк., 2010. – С.105-130.
70. Мілясевич І. Бібліотека Волинської духовної семінарії: Острозький період (1796–1826 рр.) // Вісн. Книжкової палати. – 2002. – № 3. – С. 28
71. Моліс М. 1000-ліття Православ'я на Волині. - Дубно, 1992. – 146 с. с.1].
72. Огієнко І.І. Фортеця православ'я на Волині - Свята Почаївська Лавра / І.І. Огієнко. - Вінніпег, 1961. - 398 с.
73. Разговор ректора Киевской Академии Иоанникия Голятовского с иезуитом Адрианом Пекарским о римской иерархии, на пиршествве у канцлера, римско-католического луцкого епископа Николая Прожмовского, по случаю приезда в Белую Церковь 5 ноября 1863 года / перевод с польского архимандрита Амвросия. Волынские епархиальные ведомости. 1867–1868. Часть неоф. № 29. С. 975–994.
74. Ричков П.А, Луц В.Д. Почаївська Свято-Успенська Лавра. / П.А. Ричков, В.Д. Луц. - К.: “Техніка”, 2000. - 135 с.
75. Рожко В. Є. Українські православні святі історичної Волині ІХ-ХХ ст.: Історико- краєзнавчий нарис. / В.Є. Рожко. – Луцьк: Медіа, 2003. - 223 с.
76. Рожко В.Є. Волинська духовна семінарія (1796 –2004р.) : Істор. Нарис / В.Є Рожко. – Луцьк : МЕДІА, 2004. – 256 с.
77. Рожко В.Є. Нарис історії Української Православної церкви на Волині: історико-краєзнавчий нарис / В. Є. Рожко. – Луцьк: Медіа, 2001. - 672 с.
78. Рожко В.Є. Печерні монастирі Волині і Полісся : історико-краєзнавчий нарис / В. Є. Рожко. - Луцьк : Волинська книга, 2008. - 256 с
79. Сикорский И. Реликвии Иосафата Кунцевича / И. Сикорский // Волынские епархиальные ведомости. – 1871. – № 8. Ч. неоф. – С. 222-232.
80. Сторожук І. А. Суспільно-політична та культурно-освітня діяльність духовенства Волинської губернії у 1804-1905 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Сторожук І. А. ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. - Київ, 2015. - 20 с.

- 81.Сторожук І. А. Суспільно-політична та культурно-освітня діяльність духовенства Волинської губернії у 1804-1905 рр. / І. А. Сторожук. Дисертація на здобуття наук. ступ. канд. історичних наук. – Київ, 2015. – 240 с.
- 82.Стрельбицкий И., свящ. К вопросу о штундизме / И. Стрельбицкий // Волинские епархиальные ведомости. – 1890. – № 30. Ч. неоф. – С. 1015-1016.
- 83.Теодорович Н.И. Волинская духовная семинария: 1796 –1900 гг. / Н.И. Теодорович. – Почаев, 1901. – 1023.
- 84.Тимочко І. Б. Просвітницько-громадська діяльність православних братств Волині (друга пол. ХІХ -- поч. ХХ ст.). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук. - Рівне, 2011.- С. 150-178.
- 85.Титлинов Б.В. Духовная школа в России в ХІХ столетии. – Выпуск первый. – С. 122; Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. – Отд. III. – Т. IV. – С. 83, 99-106, 120.
- 86.Трипольський. Н. Студенты-Волинцы в Киевской академии / Н. Трипольський // Волинские Епархиальные Ведомости. – 1910. – Ч. Неофиц. – №40. – С. 715-717.
- 87.Фотинский О. Социнианское движение на Волини в ХVІ-ХVІІ вв. / О. А. Фотинский // Волинские епархиальные ведомости. – 1894. – № 25. Ч. неоф. – С. 709-717.
88. Хойнацкий А. Полонские Православные священники и банда Ружицкого в 1863 году / А. Хойнацкий // Волинские епархиальные ведомости. – 1868. – № 9. Ч. неоф. – С. 172-180; № 10. Ч. неоф. – С. 206-214.
- 89.Хойнацкий А.Ф. Почаевская Успенская лавра. Историческое описание / А. Ф. Хойнацкий. – Почаев, 1897. - 557 с.
- 90.Шип Н.А. Київська духовна академія в культурно-освітньому просторі України (1818–1919). – К.: Фенікс, 2010.

91. Шпізель Р. Волинська духовна семінарія і її роль в розповсюдженні медичних знань для підготовки медичних кадрів / Р. Шпізель // Острозький краєзнавчий збірник. – Острог, 2007. – Вип. 2. – С.78-82.

ЕЛЕКТРОННІ ДЖЕРЕЛА

92. Богословсько-історичний науковий журнал «Волинський благовісник» [Електронний ресурс] / Режим доступу : - <http://vb.vpba.edu.ua/ua/1891>
93. Бочковська В.Г. Почаївський духовний осередок в історії і культурі українського народу XVIII – XIX ст. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.
94. Василь Генсьорський - «Волинські єпархіальні відомості» як джерело до вивчення історії міжконфесійних відносин на Волині. [Електронний ресурс] / Режим доступу : http://vb.vpba.edu.ua/public/pdf/6_8.pdf
95. Історія Волинської духовної семінарії - [Електронний ресурс] / Режим доступу : <https://vds.church.ua/pro-seminariyu/istoriya/>
96. Історія Милецького Свято-Миколаївського чоловічого монастиря - [Електронний ресурс] / Режим доступу : <https://xn--80a3aeu4czas.xn--j1amh/myletskyj/>
97. Ліщук С. В. «Джерела до вивчення Волинської духовної семінарії у 1796–1825 рр. / С. В. Ліщук // Архіви України. - 2014. - № 3. - С. 170-179. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2014_3_18
98. Ліщук С. Навчальний процес у Волинській духовній семінарії (1796-1825 рр.) / С. Ліщук // Наукові записки [Національного університету "Острозька академія"]. Історичні науки. - 2012. - Вип. 19. - С. 69-81. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoai_2012_19_6
99. Ліщук С. Матеріальне становище Волинської духовної семінарії (1796-1825 рр.) / С. Ліщук // Наукові записки [Національного університету

- "Острозька академія"]. Історичні науки. - 2013. - Вип. 20. - С. 93-99. -
Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoai_2013_20_16
100. Ліщук С. Семінаристи в м. Острозі у першій чверті XIX ст. / С. Ліщук // Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія : Історичні науки. - 2014. - Вип. 22. - С. 7-24. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoai_2014_22_3.
101. Манько М. Церковні краєзнавці Волині кінця XIX – поч. XX ст. – дослідники і популяризатори історії книги та друкарства - <http://eprints.oa.edu.ua/2937/1/Manko.%20Mykola.pdf> ;
102. Омельчук В. В - «Історія освіти Волині в особах» : [Електронний ресурс] / Режим доступу : <https://elib.nlu.org.ua/view.html?&id=11577>
103. Тимочко І. Б. Роль провідних діячів православних братств Волинської губернії у збереженні духовно-моральних традицій виховання [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://eprints.oa.edu.ua/2483/1/23.pdf> . – 16.01.16

ДОДАТКИ

Додаток А

**В даному додатку представлений авторський переклад магістранта
Ігоря Нішти, декількох проповідей А. Лотоцького**

З архівних джерел (Матеріали ЦДАК України. Фонд 711, оп. 1, т 1.)

Проповідницька діяльність архімандрита Амвросія Лотоцького.

Слово на Зішестя Святого Духа

«І сповнилися всі Духа Святого, почали розмовляти іншими мовами: бо Дух давав їм просвіщати» (Діян. 2:2-4). Нещодавно, залишені учні Господом Своїм, що вознісся після звершення справ нашого спасіння із землі на небо, бідкалися з приводу Його відсутності, бо вони недовго жили посеред хижих

вовків беззахисно і слізним зітханням взивали до небес за збереження їх від цих страховиськ світу – несамовитих людей.

Уже світ обурився проти них, уже бажання зберегти своїй примхливій плоті спокій, визначили всі заходи для знищення цих провісників благодаті. Проте, той, що ще на землі взяв їх в обійми своєї любові – той не допустив тисячам, що об'явилися, поглинути цих не винних жертв. Наситити свою жадібність тими, які були обрані для прикраси, для подолання і для напучення боговбивчого народу Небесною істиною.

Той сів праворуч Небесного Отця Свого, ублагав Його, щоб Він послав нині осиротілим і беззахисним цим жертвам світського озлоблення Утішителя Духа Святого – Духа істини. Вони ж, сповнившись його, набули вигляду як свого стану – вони ясно завдяки цьому збагнули ці високі таїнства, і набули здатності засвоювати їх зрозумілим для кожного Словом.

Уже озлобленість виснажувала чи краще – втратила свою трутизну – уже жорстокість, лють позбулася звичайного їхнього жала – вже всі не з такою люттяю накидаються на учнів Христових – коли вони принесли в себе цього Божественного Гостя.

Красномовство людське було посоромлене перед словом Божим. Замовкла філософія світська і вже саме зло завагалось – воно не відчуває своєї сили більше протидіяти, коли ці, будучи рибалками, неосвічені і ненавчені простолюдини, почали промовляти різними мовами, сповнилися Духа Святого і почали промовляти іншими мовами, що їх дав Дух їм просвіщати, багато хто схилить свої коліна перед цим божественним красномовством, і вже тисячі непокірних народів почали схилитися на голос цих найвідважніших благовісників; бо їхня боязкість, якою досі побивали їх установи світу – поступилася місцем великодушності і мужності.

Христойменні! Ось могутність Духа Святого! Ось цей предвічний Суций Бог – Небесний Утішитель і нині свою могутність часто та й майже завжди проявляє на тих, що відгороджуються Богонатхненними дарами як Його знаряддями.

Тому про щасливу долю удостоєного приймати дар Духа Святого - розглянемо у наступному слові – Святий Дух, ця незбагненна Особа Святої Трійці, завжди узгоджує Свою волю з волею нерозділених інших Осіб. Його благодать, милосердно проливаючись на людський рід, є ніби знаряддями милосердних, незбагнених і великих справ Всевишнього у трьох Особах Божества.

Отже, хто удостоюється жити благодаттю Духа Святого, той не суперечить предвічному Отцеві й Спокутувачеві світу, Єдинородному Його Синові. Якщо Незбагнений Триособовий Бог лише милосердний, що і до найбільших злочинців простягаються щедроти Його милості, що і на самих тих, які беззаконням своїм ображають Його велич, спрямовує Своє дбайливе піклування, то невже той, який істинна лоза, не вчинить благочесних істинною посудиною дарів Духа Святого, не був би для свого Творця особливим предметом Його благ?

Проте, його добробут є більшим ніж добробут інших; бо він черпається ніби від іншого джерела - від благ небесних. Невидимі дії Духа Святого беззаконну людину, що відкидає Його найсвятіші дари – не можуть спонукати до очищення, не можуть становити її добробут; тому Отець Небесний, що сонце Своє посилає світити на добрих і злих, іноді дозволяє цій людині насолоджуватися самими лише видимими благами цього світу; але той, який приймає дари Святого Духа, який відчуває в них для своєї душі тривалі насолоди – той лише в них знаходить істинне найчудовіше своє щастя - та й по-справжньому розмірковуючи про Його блага, що впливають від незбагненої сили Духа Святого, не можна не визнати, що вже ця людина не має потреби у речах, що від світу.

Дух Святий – є Дух істини; тому хто приймає Його дари, того осіняє Він світлом своєї істини. Яка благодать! Тоді саме серце такої людини сприяє їй для пізнання цього небесного дару. Вона відчуває буття Бога, відчуває і пізнає Його Всемогутність; але від цих шляхетних почувань ніщо не може її віддалити, бо закон, прописаний Творцем кожному християнинові, тоді є для

нього найясніша істина, що піклується на серці цього щасливця. Його серце тремтить схилитися на щось суперечне Закону Божому, бо воно лише тоді пізнає важливість його. Дух Святий підказує їй це, якщо лише цей щасливець щогодини оживляє своє серце Його дарами. Він блаженний – все йому тече за бажанням – бо тоді бажання його силою животворчого Духа полягає лише в тому, щоб отримати самі лише ці блага, яких око не бачило і вухо не чуло і на серце людині не спали – тому сила Всевишнього збагачує його і тут своїми благами. Вона заповідає своїм ангелам зберегти його на всіх шляхах його.

Дні тривалого його життя подібно до тихого струмка пробігають безжурно. Заздрісник, ворог добробуту, не в стані порушити його спокій. – *Гордий змії озлобленості буде потоптаний стопою його – як про це співає багряноносець; на аспіда і василіска наступиш і потопчеш лева і змія. Світські злигодні далекі від нього; не прийде до тебе зло, хижак не чигатиме на тіло твоє.*

Ось який стан того, хто живе під крилами дарів Духа Святого! – Зло далеко від нього – о яка жадана доля такого! Але хто-небудь скаже, що той, який приймає дари Духа Святого, дбає лише про одну небесну доброчесність, яка не завжди вручає своєму улюбленцеві лаври перемоги над підступами диявола – а тому він часто підлягає тим самим злигодням світу. Так, саме так. Ця людина часто буває іграшкою злої фортуни. Свят, який лежить у злі – світ, лихий світ ненавидить істини. Найбільше благочестя, живучи серед зібрання бенкетників-миролюбців, страждає. Навіть для цього слугують нам прикладом правителі світу, які лише через своє одне благочестя стільки постраждали у цьому лабіринті неправди, а тому і найнепохитніший в нашому уявленні щасливець у цьому світі не без бідувань.

Так він великодушності Апостола, який випивав всю чашу несправедливих і беззаконних людей, мужньо вигукнув: радію у стражданнях моїх. Так і цей завдяки доброті Утішителя свого злигоднів цього життя майже не відчуває, а свій добробут з легкістю переносить посеред

найбільших буревіїв світу. Ох! як би радів ратоборець, якби і він не відчував болю від своїх тілесних ран, яких він зазнав, коли він, обертаючи у втечу натовпи ворогів, отримав нагоду підтримати у падінні свою любу вітчизну – тим часом, ці рани готували для нього ніби безсумнівний вінець слави! Нарешті, нехай хитається земля, розпадається світ, але той, кому Дух Святий Утішитель, з ким Бог, той і тоді без страху дивиться на падіння світу – цю істину підтверджує блаженний пророк Есфір: *не буду боятися, коли порушується земля і зсуваються гори від серця людського!*

Ось, слухачі! Така щаслива доля випадає нам у спадщину, якої ні лихоліття, ні омани світу не можуть змінити, ні могутні відібрати від нас; якщо лише ми удостоюємося приймати дари Духа Святого! – Але чи стаємо ми учасниками цієї долі, коли засліплюючись примарами примхливої фортуни і для догоджання своїм забаганкам, ми зневажаємо мудрі поради святої релігії – власного розуму! Жаль! тоді вже щось інше чується у наших словах, а не голос радості, замість якої тоді серце наповнене невдоволенням від надміру світського добробуту.

Чи живемо ми тоді в достатку, серце наше кожному каже: «ти бідний і ми шукаємо більшого багатства. Чи живемо у сумній долі: ніщо нас не втішає, бо тоді серце наше, прикуте до світу, схильне до всього задля беззаконь, словом: стало таємним ворогом для нашої душі, віддаляє від себе нашого Утішителя – наше серце, споганене їжею пороків, не допускає тоді жити в нас Духові Святому і подібно до бджоли проганяється смородом; так запашне миро Духа Святого не дає своїх пахощів при смороді пороків наших – воно тоді в нас не входить; бо каже премудрість (Єр. 14, 6) – *в душу лиху Дух Святий не входить* – чи нарешті, тоді нещасні у достатку земних благ і в недостатку яких ніколи не знаходили добробуту – вони мов заблукані вівці у тьмяному світлі – і в лабіринтах перешкод подібні до джерела, що губиться у просторі неосяжного океану.

Ось яка – не кажучи вже про вічність – дістається нам доля, коли ми своїм беззаконням відкидаємо найсвятіші дари Утішителя нашого! Ох! як

вона не схожа на згадану вище долю того, хто зберігає своє серце правдивим, добродією очищає для прийняття благодаті Духа Святого! Але ми вже знаємо те, що нас позбавляє цієї благодаті і приводить у такий жалюгідний стан.

Тож будемо, благословенні слухачі! Завжди відвертати серце від згубних пороків; щоб воно не наповнилося їхнім смородом; і якщо бажаємо мати для нашої душі такого доброго покровителя Духа Святого, якщо бажаємо насичатися його безкінечною добротою – шануватимемо Його душею як це заповідає нам Іоанн Богослов: *Бог є Дух, і хто поклоняється Йому Духом, та істиною, гідний поклонитися – тож остерігаймося справами лихими ображати незбагненого. Апостол (Кор. 6, 16): Не ображайте Духа, бо Ним ви визначаєтеся – і тоді силою, могутністю, благодаттю Його пізнаємо істинний добробут, знайдемо для себе його і в самих хвилюваннях, в самих безоднях цього світу – а там, де квітуча весна царює вічно; де завжди пахощі, де нев'януча радість панує – там вінець безсмертя, що містить у собі вічне і неопиране наше блаженство, прикрасить наше величне чоло.*

Амінь.

Слово на тиждень 30-й після зішестя Святого Духа

Все, що у тебе є, роздай убогим, і матимеш скарб на небі: і йди слідом за Мною (Лк. 18, 22) Спаситель світу, проявляючи милосердя над людиною, показує їй різні шляхи на досягнення вічного блаженства! Він подав людині одкровення про себе, Він і подає іще засіб для отримання немеркнучої слави, кажучи: (Лк. 18, 22)...

Ця заповідь блаженства дана колись Спасителем багатому юнакові, який запитує Його про досягнення вічного життя, не повеліває нам, слухачі, щоб ми насправді все, що маємо, ніби з презирством продали і ніби роздали

все майно іншим людям, а потім самі жили у злиднях (Тим. 2, 4, 4). Бо всяке давання Боже добре і з висоти є, і все, що подається, приймається з удячністю; (ця заповідь) не повчає нас, щоб ми отримали від усещедрої правиці Господа мирські блага, не ховали їх у непотрібній скрині, не витрачали лише на власні забаганки, але подавали їх убогим, годували бідних, допомагали стражденним. Якою жаданою має бути нам ця заповідь!

Спаситель, який обіцяє виконавцям її віддячити скарбом на небесах, то який скарб ти матимеш на небесах! Але ох! Але людина не слухає голосу цієї спасенної для душі поради, нині світ видається їй вічним скарбом, і вона бажає замінити його на небесах, нині вона мурами себе оточує, а ближнього не бачить, а брата у розідраному лахмітті не помічає, впадає у ненаситство, а голодних не годує, срібла набуває, а про жебраків не дбає. Нині той, хто може подати руку допомоги стражденним, каже: тоді подам її нужденним, коли другі обори наповню, і нарешті, будучи миролюбною, женеться лише за багатствами світу і насолоджується ними всупереч правилам розсудливості.

Але якою мірою багатство людини, яка приліплюється до нього серцем, робить нещасною, - про це буде доречно і з користю поміркувати.

Людина у цьому світі отримує багатство чи від спадщини чи збираючи їх у безнастанних турботах і праці; але як ту, так і це приносить у ній свої згубні плоди! Людина володіє неабиякими статками, ледь почне споживати частину від них, як ця їжа припадає їй до смаку, як найсолодша, найприємніша для серця, яке від людської необережності вмиє захоплюється цією їжею, яку сподівається від примноження статків відчутти ще більшу приємність, збільшує і далі свої бажання, якими людина охоче проникає всі місця, в яких лише б можна було їй нагромадити купу скарбів, будувати потім потом ближнього на догоду своїм по хотям чудові споруди, збагачує їх грабунком, здирством, неправдою, - обносить тканиною, прикрашає різними картинами у надії, щоб рпісля спочивати на розкішному килимі, дивлячись на злототкані речі, потопаючи у повнечі благ світу, - могла задовольнити мирські пристрасті свої.

Настає час насолоджуватися цими благами, миролюбець влаштовує багаті бенкети, влаштовує некінченні бали і прикликає до себе різного стану людей, що плавають у морі ласолюбства.

Але кінець раптово жахливий, картина думок змальовується в очах цього розкішного ласолюбства! Там цій людині, що мешкає у гріховних палатах, уявляється вузька могила, що наближає її до себе! Там звук гучної музики заважає їй вислухувати голос священної істини, приводить її совість у неспокій. Там посеред тиші, коли кожний язик догоджає їй своїми ласками, вона терпить шум вируючих пристрастей і бажань.

Що безмежно мучать її щодо придбання великих статків! Чи зодягається вона задля вияву пишноти своєї у розкішний одяг? Чи бачить вона, як з нього течуть сльози сиріт? Чи п'є вона нектар у цьому питті і в цьому питві чи уявляється їй піт і кров убогих? Чи споживає вона з багатої посудини солодкі напої? І тут стікає чорна отрута, що струє її душу – словом, насамкінець, - всі задоволення для неї в гіркоту, і вона посеред достатку, посеред великого добробуту не може відчутти істинного задоволення.

І чому? А тому, що багатство, зібране неправильно, зітліває. Тому, що людська душа, насичується тутешнім скарбом, прагне до вічного, прагне, але людина, яка приліпила своє серце до багатства, вистилає для неї шлях терном цього земного скарбу; бо хто батько всякого беззаконня, як не багатство? Заради якого брата один на одного дивляться вбивчими очима. Хто породжував усіляких злочинств, як не багатство. Заради досягнення якого пустелі убивць годують, море розбійниками наповнюється, міста наклепниками кишать.

Але як часто ми бачимо, що лукавий і непостійний світ дякує нам за любов нашу до нього пристрасного навіть тимчасового добробуту! Як часто багатство вселяє в нас почуття гордості, залишивши привід для розпусти, відлітає від нас швидкими крилами! Той, хто вчора був у діадемі, нині не має лахміття вкрити члени свої. Багатий ласолюбець живе під покрівлею

достатку, та раптом опиняється закутим у кайдани, і його виводять на шибеницю – на страту. Той, нарешті, хто, будучи піднесений на ступінь гідності учора, підносився на небеса, нині вкидається у пекло. Чи шукаємо ми на це приклади. І відповідь наша може знайти на тисячі прикладах у книзі Буття, коли безліч людей, які побачили світ, були володарями, аж раптом стали рабами.

Але навіщо заглиблюватися у давнину! Навіщо відкривати книгу Буття? Коли примхи щастя, нікчемство благ світу цього – ми знаходимо живий приклад у герої французької імперії, який підносився вище за будь-який ступінь людей, не відчував себе вже, так би мовити, у людському роді, і раптом втратив свій блиск і стемненно зробився негідним людства; бо хто не знає, куди він прагнув і що хотів отримати? Але також кому не відомо, де він себе побачив, і над чим йому залишилося володарювати? Так – багатство тимчасове, його блиск облудний, надія на нього марна, за свідченням Святого Письма. *Хто надіється на багатство своє, той упаде* (Пс. 26, 11).

Але уявімо іще в наших думках, який скарб світу розчинить прірва юності, в яку вона, отримавши зайвину статків, неодмінно спадає! Нема часу юнакові дбати про всеумудрість, освятити себе світлом істинної мудрості; коли похідна від багатства розкіш, обмежує його своїми забавами, якими будучи виплекане серце юнака, губить свій шлях, яким йому належить прямувати до вічності, блукає, розбещується. Немає нагоди юнакові зодягатися у багрянець добродетності, коли його спокушає породжена розкішшю голизна, яка на шкоду юнакові.

Додаток Б

В даному додатку представлений авторський переклад магістранта Ігоря Нішти, праці А. Лотоцького «Сказание о Почаевской Успенской лавре, на основании документов, хранящихся в лаврском архиве». Почаев, 1872.

Замість вступу автор починає з опису місцерозташування Лаври.

Почаївська Успенська Лавра знаходиться у Волинській губернії, у Кременецькому повіті, за 8 верст від австрійського кордону, і за 23 від прикордонного містечка Радзивілова, за 24 від повітового міста Кременця, і за 50 від повітового міста Дубно і за 300 верст від губернського міста Житомира. Вона стоїть на високій кам'янистій (з піщаника горі, що височить на рівнем рівнини на 35 сажнів). Біля підосви цієї гори з трьох боків розташоване містечко Новий Почаїв, у якому мешканців – християн обох статей приблизно 500 і євреїв близько 450; а з четвертого боку іде монастирський ліс.

Чотири шляхи ведуть у містечко Почаїв. З північного сходу іде Кременецький (він же і Дубненський). Не доходячи чотирьох верст до містечка, з обох сторін шляху, густий, ніби пустельний ліс; з наближенням до Почаєва він рідшає; за ним починається монастирський гай, у якому втомлений подорожній може спочити під тінню вікових дубів. Цим самими шляхом, повертаючи з півночі на південь, за 5 верст від Лаври, прибувають у Почаїв богомольці, які їдуть сюди залізницею від станції Здолбуново-Радзивилівської гілки по Києво-Брестській залізниці, яка називається «Рудня Почаївська», за 22 версти від Почаєва.

З південного сходу шлях іде з містечка Вишневець. За кілька верст вигляд Лаври з усіма її велетенськими спорудами, східною стороною, робиться відкритим. Перед самим Почаєвим за півверсти шлях висаджено липами, які утворюють гарну алею.

З південного боку шлях іде з поселення Лосятин. Оскільки головний храм лаври вівтарем повернутий на північний схід, то звідси величний фронтон храму відкривається погляду подорожньому, що наближається, у чудовій картині.

Із заходу – Радзивіловий шлях. Цим шляхом за три версти розташоване поселення Старий Почаїв. Тут біля самого шляху знаходиться джерело, чистою і здоровою водою якого користуються не лише мешканці містечка і

навіть Лавра, тому що, зважаючи на гористе положення містечка, ні річки, ні ключів тут бути не може...

З огляду на підвищене розташування повітря у Почаєві чисте і здорове. Для освіжання його багато сприяє і прилеглий, з північного боку, до самого містечка ліс і фруктові дерева. Грунт землі тут досить придатний для садівництва. До стін лаври, з південного і північного боку, прилягають два сади, обведені, як і сама Лавра, камяною стіною...

Вхід у Лавру відкривається двома брамами зі східного і західного боку. З них перша брама називається головною «Святою»; до них веде, схилом гори алея, висаджена двома рядами високих тополів.

Почаївська Успенська Лавра, своєю красою і величним виглядом головного соборного храму, особливо сміливою, і разом міцною архітектурою, що відрізняє цей храм від існуючих в Русі монастирських храмів, своїми величними розмірами інших її споруд, мальовничим розташуванням і чудовими околицями, приваблює погляд і серце богомільця, що наближається до неї, і коли він, звершивши благоговійне поклоніння її святиням, повертається в дім, то залишає в душі його глибоке враження і спогад про чарівну красу цього святого місця.

Соборна Лаврська камяна Успенська церква стоїть на самій скелі гори, на 30 сажнів над містечком і простягнута на 10 і більше верст – до меж Галичини. Архітектура головного храму унікальна, що відрізняє її від усіх інших храмів в Україні. Висота храму – 28 сажнів (орієнтовно 59 метрів) , довжина 27 сажнів (майже 51 метр) , а ширина – 20 сажнів (близько 43 метрів). Вигляд храму хрестовидий. Перед входом – галерея. Під галереєю споруди – перша, що вміщує печерну церкву угодника Божого Преподобного Іова – ігумена Почаївського. Друга споруда – нижча від першої - церква преподобних Антонія і Феодосія Києво-Печерських, а третя – ще нижча – дві великі зали для складу друкованих книг, і погребі.

Фронтон церкви складається з двох чотирьох веж з п'ятьма поверхами. Поверхи відокремлені між собою широкими карнизами. Між вежами –

чотири колони, з капітелями Коринфського ордену. Між колонами – двома з правого і двома з лівого боку, головні вхідні двері у церкву. Вище над цим вікном залізний на трьох кам'яних кронштейнах балкон, вхід на який зсередини церкви – з хорів напівскляними дверима. Із закінченням першого поверху веж закінчується і фронтоном, підтриманий згаданими чотирма колонами; над карнизом фронтона поміщена ікона Успіння Божої матері. Вище над фронтоном, виступає над колонами, фронтоном самої церкви, але за вежами. У цьому другому фронтоні велике вікно; вгорі над ним Всевидяче око, а на самому вершечку хрест. По обидва боки хреста шість висічених з каменя урн. На нижньому поверсі веж вхідні двері у церкву – західні і східні. У східній вежі на четвертому поверсі був насамперед годинник, тепер перенесений у Лаврську дзвіницю.

Стіни храму ззовні оздоблені піластрами з Коринфськими капітелями. Бази, колони, пілістри, капітелі, наличники біля вікон і дверей висічені з дикого каменя. Але вінець зовнішньої краси храму – це чудовий купол, восьмигранний, листовим золотом позолочений, на самому перехресті церкви споруджений і вищий за самі вежі, так що Почаївська обитель уявляється ніби такою, що плаває у повітрі за сорок чи більше верст, особливо від міста Дубно і залізниці. Хрест і під ним куля на куполі, а так само й інші шість хрестів з кулями на вежах і чотирьох фронтонах позолочені вогнем.

З братських корпусів цей величний храм з'єднується двоповерховими коридорами зі східного і західного боку, поблизу вівтарної частини. Ці коридори у вигляді особливої прибудови, і за висотою стін, своїми карнизами підходять під карнизи стін самого корпусу, і тому становлять з ним одне ціле. На нижньому поверсі вони ведуть у саму церкву боковими дверима, а на горішньому – східний коридор веде у ризницю, так звану царську, а західний - у Лаврську бібліотеку, тобто в архів Лаври. Тут же – Духовний Собор Лаври і келії отця намісника. Братський кам'яний корпус, починаючись з південного боку, від фронтової галереї, іде у два поверхи на

північ на 42 сажні (майже 90 метрів). Кутова частина його, де раніше було приміщення намісника, у 1863 році перероблена у книжкову й іконну лавку і свічкову крамницю. На 30 сажнів (65 метрів) завдовжки, невіддільна з корпусом двоповерхова будівля, що виступала у бік сходу на 12 (25 метрів) сажнів, раніше була зайнята друкарнею, палітурнею і складом базиліанських книг.

У 1862 році, після пролому у ній середніх склепінь, у ній було облаштовано теплу церкву, у яку зовнішні двері зроблені прямо з Лаврського двору, а на даху влаштовано гарний з вигляду дерев'яний купол, вкритий листовим залізом. Ліхтар цього купола прикрашений з чотирьох боків образами, написаними на залізних дошках, що зображують обличчя: преподобного князя Острозького Феодора, преподобного Іова, ігумена Почаївського, Святого великомученика і переможця Георгія, і Святої великомучениці Варвари. На нижньому і горішньому поверсі цієї частини коридора – братські келії, скарбниця, проскурня, і, як сказано вище, книгарня та іконна лавка і свічкова крамниця. Після 42 сажнів довжини, той самий корпус повертається зі сходу на захід і вже в три поверхи і простягається на 27 сажнів. На нижньому поверсі цієї частини корпусу братські келії і келарня; на середньому – теж братські келії, а на горішньому перебувають послушники.

Нарешті, корпус повертається з півночі на південь знову в два поверхи, завдовжки на 39 сажнів. На 12-му сажні довжини виступає прибудована до цієї частини висока будівля на захід завдовжки у 12 сажнів, у якому братська трапеза. На нижньому поверсі цієї частини корпусу братська кухня, братські келії, аптека і нарешті лікарняна церква; тут же і вхід у церкву печерну, - а на горішньому приміщення Лаврських малярів, художня майстерня тощо. Загалом довжина всього корпусу – 101 сажень (215 метрів). Архітектура як найголовнішої церкви, так і братського корпусу взагалі у романському стилі. Всі споруди вкриті листовим залізом.

Святі вхідні двері на погості Лаври становлять двоповерхову споруду, повернуту фронтоном на схід з двома колонами. На фронтоні ікона Божої матері, перед якою жевріє негасима лампада. За входом через святі двері ліворуч архієрейський двоповерховий будинок, у якому облаштована хрестова церква на імя святих апостолів Петра і Павла. Праворуч на підвищеному місці навпроти архієрейського будинку, кам'яний в один поверх готель з двома входами, що простягається зі сходу на захід на 20 сажнів. Біля неї зі східного боку влаштовано галерею, з якої відкривається вигляд на східно-північні околиці і Кременецькі гори. Тут же неподалік чудова споруда Лаврської дзвіниці з годинником. За готелем одно-двоповерхова кам'яна споруда завдовжки на 38 сажнів; у ній розміщено друкарню і палітурню; далі йде кам'яна споруда, у якій раніше була кузня і слюсарня, які у 1865 році перенесені в інше місце, і замість них облаштовані дві житлові кімнати для помешкання економа Лаври, столярня тощо. Чорний двір із західного боку, за братським корпусом обгороджений високими кам'яними мурами з прибудованою до нього кам'яною будівлею, у середній частині якого знаходяться різні житлові кімнати, кухня для співців, і трапеза, за якою облаштована кузня і слюсарня; під північною частиною цих споруд – погребі і холодовні. У північному куті саду за згаданим готелем – свічковий завод. Із західного боку за нижнім садом – господарчі прибудови: каретна, конюшня, теслярня, приміщення для садівника і будинок для помічника економа. Нижче до ставка – кам'яна лазня, а за ставком інші господарчі прибудови, нарешті стодола і кошара.

Перед входом у Лавру, не доходячи до святих дверей з лівого боку заїжджий кам'яний будинок, вкритий черепицею, зайнятий нині Лаврською лікарнею, а з правого – кам'яний готель, так званий «Новий» і при ній стайня і двір для підвід. З містечка йде дорога на схід, висаджений двома рядами лип майже на версту, що веде до кам'яної цвинтарної Різдво-Богородичної церкви, у якій звершуються хресні ходи 15-го серпня і 8-го вересня.

Древність Почаївської обителі.

Почаївська Успенська Лавра, після повернення від базиліанців у лоно Православ'я у 1831 році, віднесена до числа Лаври Російської Церкви у 1833 році і посідає в їхньому ряду четверте місце; але існування її просто як Православної обителі на Волині сягає глибокої давнини, хоча за відсутністю історичних відомостей, не можна з точністю визначити – хто і коли саме заклав перші підвалини цієї обителі.

Можна лише припускати, що вона існувала чи не раніше всіх монастирів на Волині. Відомо, що святий рівноапостольний князь Володимир, після впровадження на Русі православного християнства, негайно зайнявся поширенням його, і будівництвом храмів і монастирів у межах своєї держави. Безперечно і те, що західні губернії нинішньої Росії, а потім і Волинь, входили до складу держави цього володаря, і що сліди його благочестивої турботи про створення Божих церков на Волині ще досі залишаються у Луцьку і Володимирі.

Бачачи таке благочестя великого князя, чи ж не могли тоді з'являтися християнські подвижники, ладні приховувати своє святе життя у горах і пустелях? До цього припущення підводить Волинська місцевість, багата лісами і горами, особливо в околицях найдавнішого міста Кременця, від якого Почаївська обитель лише за 24 версти, і що, за свідченням історії, руське пустельництво отримало існування разом з просвітництвом Русі вірою.

Це припущення стає ймовірним і тому, що у 11 столітті святий Антоній, прийшовши ченцем з Афонської гори в Русь, уже справді знайшов у ній монастирі, й обійшов їх раніше, ніж утвердив своє перебування на місці, де нині Києво-Печерська Лавра. Додавши й те, що в нинішньому краї багато місць, так званих монастирищів. у яких, за народним переданням, були колись у давнину монастирі, але які тепер не існують.

Нарешті, скажемо, що частина Волині, а саме та, яка становить околиці міста Кременця, входила до складу Галицького князівства, яке захищав

хоробрий і знаменитий Данило Романович, і що, за свідченням історії, Києво-Печерські ченці, після розорення Києва Батием, ховалися від його меча у безлюдні ліси. Найбезпечніше ж було сховатися у околицях Кременця, до якого татари марно підступали, і, зазнавши невдачі, мушили іти геть. Можливо, цих київських ченців справді привабила Почаївська гора і тому, що вони знаходили у ній печери, і що село Почаїв, від якого отримала свою назву сама Почаївська гора, через співзвучність з Київською Почайною, нагадувала їм Київ, і викликала у них бажання влаштувати тут монастир, подібний до Києво-Печерського.

Хоча все це, звичайно, говорить тільки, що Почаївська обитель могла існувати у перші століття, після впровадження на Русі християнства... У рукописній книзі монастирських позовів і документів, у 1661 році, що нині зберігається у Лаврському архіві (том II, стор. 144 і на звороті згадується про існування до того часу книги під назвою «Памятник монастиря Почаївського». Ця книга початкове поселення ченців на горі Почаївській прямо відносить до 1240 року. На превеликий жаль у Лаврській бібліотеці тепер немає цієї цінної пам'ятки. Можливо, базиліани, бачачи у ній давній документ багатомістового існування Православ'я у Почаївській обителі, що різко викривало їх у нововірстві, одважилися знищити цю книгу.

У 1665 році у Львові надруковано книгу, твір ректора Києво-Братського училища ієромонаха Йоанникія, під назвою: «Нове небо з новими зірками». Ця книга наявна у Лаврській бібліотеці (каталог 646). Її автор, у числі чудес, звершених Божою матір'ю, описує її явлення на скелі Почаївської гори у вогненному стовпі; він докладно говорить, що це явлення бачив якийсь Іван Босий, з села Почаєва, що перед Святою Богородицею стояв ченець, що мешкав у скелі й сповістив згаданому Івану Босому і Почаївським отрокам (хлоп'ятам), що пасли овець на горі поблизу тієї самої скелі, - що Пресвята Богородиця залишила слід стопи на скелі, де стояла, і що в тій стопі завжди знаходиться чиста вода, яка лікує різні хвороби – що на цій самій скелі – камяна знаменита церква і біля церкви знаменитий

монастир, обгороджений кам'яною стіною, який від села Почаєва називається Почаївським.

Хоча Йоанникій Галятовський в цій розповіді не пояснює, до якого саме століття треба відносити описане явлення Богоматері, але є інша книга у Лаврській бібліотеці під назвою: «Гора Почаївська», видана 1772 року базиліанами. Проте, як видно з повеління уніатського єпископа Сильвестра Рудницького, надрукована з попередньої давньої книги. У цій книзі сказання про явлення Божої матері на скелі і залишення Нею на тому місці сліду правої стопи, відноситься так само, як у книзі «Памятник», до 1240 року. Все це доводить, що православні ченці, якщо не раніше, то вже звичайно не пізніше цього часу поселилися на горі Почаївській. До такого висновку ведуть і такі міркування.

У 1700 році Август II, король польський, підтверджуючи права і фондуші монастиря Почаївського особливою грамотою, що нині зберігається у Лаврському архіві, поміж іншим цей монастир називає стародавнім і чудотворним обрядом грецького і, забезпечивши йому вільне збереження віри східної давньої Церкви, що з невідь якого часу трималася безперервно і без перепон, встановлює 10 тисяч червінців штрафу за порушення цього привілею. Але незапам'ятні часи і мовою звичайної людини зазвичай означають не лише роки, але й цілі століття; а в устах короля, що має всі архіви під рукою, у яких неважко було у спірному питанні зібрати докладні довідки і в такому важливому судовому акті, як ця грамота, підписана самим королем і його печаткою затверджена, безперечно містять у собі не одне, а кілька століть.

У 1557 році Сигізмунд Август II, король польський, грамотою на ім'я власника села Почаєва Василя Богдановича Гойського, забороняючи кременецькому старості посилати у Почаїв свого намісника, для митного збору під час ярмарки, що здавна відбувалася у день Успіння Божої Матері, - на це свято стікалося багато народу для отримання благодатних дарів Божих від чудотворної стопи Богоматері, між іншим згадує про давнє існування при

цій горі малої кам'яної Успенської церкви, за свідченням книги «Гора Почаївська», побудованої ченцями, що мешкали у тій горі, за милостиню, що бралася від добродійців. Але ця грамота була не нова, а тільки підтверджувала таку ж, дану батькові того ж володільця, у 1527 році Сигізмундом I, королем польським.

З цього випливає, що якщо на початку XIX століття вже існувала на Почаївській горі кам'яна церква – якщо цю церкву побудували самі ченці і власними засобами від добровільних подаянь; якщо ця церква здавна названа існуючою, а на свято Успіння сходилося безліч люду на щорічний ярмарок у цей день, до того вагомий, що кременецький староста посилав свого намісника у Почаїв для митного збору, то все це доводить, що на початку XVI ст. на Почаївській горі уже був монастир у справжньому значенні цього слова, - що існування ченців у цьому місці слід відносити до значно давнішої епохи, і що вони спершу мешкали у печерах. потім зі збільшенням їхнього числа, мабуть, мали дерев'яну церкву, ними ж самими побудовану, а після її постаріння до неможливості звершувати у ній Богослуження, побудували церкву кам'яну. А втім, досі (до 2-ої половини XVI ст.) Почаївська обитель володіла тільки печерами у горі, джерелом у стопі Божої матері на горі і кам'яною церквою. Ось відтоді її стан постійно поліпшується, і вже, на підставі письмових історичних свідчень, сказання про цю обитель стає точнішим і певнішим, тому є можливість викласти його у трьох окремих періодах. Перший період описує стан її від 1559 року (коли отримана чудотворна ікона Божої матері) до 1720 року. Другий – говорить про відторгнення її від Православної Церкви базиліанами і про її становище у цьому поневоленні (від 1720-1831 рр.). Третій період викладе її становище від повернення у лоно Православної Церкви до нинішнього часу.

Перший давньо-православний період на горі Почаївській. (від 1559 по 1720-й роки). Преподобний Іов, ігумен Почаївської обителі.

Для вчасного підтримання Почаївської обителі і для збереження в ній православного чернечого духу багато в чому сприяв великий подвижник цього часу ігумен цієї обителі преподобний Іов, чії нетлінні моці спочивають у печері. Хто були настоятелі Почаївського монастиря доти – невідомо. Оскільки вони були православні, то базиліани, оволодівши Почаївською святинею історичні відомості про це, імовірно, знищили; але щодо преподобного Іова зробити цього вони не одважилися, по-перше, тому, що святість цього угодника Божого була відома в народі, по-друге, тому, що сила чудотворінь час від часу від нетлінних моцій угодника Божого, відкриваючись, видавалася для них завжди грізною, ладною карати блюзнірську руку, якби вона торкнулася цього ковчегу благодаті. Життя преподобного Іова, ігумена Почаївського, написано його учнем, ієромонахом Досифеєм. Ось деякі витяги з життєпису цього святого, швидкого помічника за душі наші.

Згідно із сказанням Досифея, преподобний Іов, у миру Іван, народився у православних батьків, на прізвисько Залізо, в кінці 1-ої половини XVI століття у Галицькій землі у землях Покуття. З найбільш ранніх років він прагнув до чернечого життя. У 10-ти літньому віці, залишивши батьків, він поселився у Преображенському Угорницькому монастирі. Проникливий ігумен, побачивши у ньому обранця Божого, прийняв його люб'язно, духовно виховав і напутив його, а на 12-му році від народження постриг у чернецтво, давши йому ім'я Іов.

Чернечий послух Іов виконував з глибоким смиренням, поступово зростаючи у чеснотах, і мов живий ангел між братією, служачи для них зразком моральної досконалості. Після отримання священничого сану, і після прийняття невдовзі великого серафимського образу ієромонаха, з попереднім іменем Івана, він настільки прославився святим життям в тутешньому краї, що багато відомих осіб зверталися до нього для душевної користі. Він особливо звернув на себе увагу відомого поборника Православ'я, князя Острозького і Дубенського Костянтина. Цей вікопомний покровитель

існуючих на той час в великих його володіннях православних монастирів, маючи під своєю опікою і Дубенський Хрестовоздвиженський монастир, дізнавшись про велике подвижництво і святе життя преподобного Іова, просив ігумена Угорницької обителі відпустити його в Дубно для засвідчення ченцям взірця працелюбного і богоугодного життя і для керівництва їх в істинному чернецтві. Настійливе прохання князя було сприйнято схвально.

Двадцять років преподобний Іов, як ігумен, керував Дубенським Хрестовоздвиженським монастирем, служачи для братії прикладом смирення, лагідності, незлобливості, працьовитості, безперестанного вправління у молитві і зразком святого життя. Слава про нього поширилася і тут. Але він хотів мати свідком своїх діянь єдиного серцезнавця Бога, і тому, уникаючи марнотної слави людської, вирішив сховатися в обителі Почаївської гори. Братія прийняла його з радістю і любов'ю і невдовзі обрали його своїм ігуменом.

Тут Святий подвижник півстоліття управляв обителлю, як надзвичайний працелюб, як невсипущий молитвеник. Дні він проводив у безперестанних трудах: своїми руками садив фруктові дерева, доглядав за ними, будував греблі і копав грядки, які і тепер існують за монастирським парканом. Нічний же час він присвячував колінопреклонній молитві. На три дні, а інколи і на цілу сідмицю він замикався у кам'яній печері і потай зі сльозами від чистоти серця виливав благання Богові за мир і церкву. Від виснаженням плоті, тіло його так вкрилося гнояками, що навіть відпадало від костей. З братолюбством, лагідністю і милосердям, він поєднував таку мовчазність, що важко було чути від нього щось інше, крім виголошеної у кожній справі молитви: *«Господи Ісусе Христе, Сину Божий, помилуй мене»*. Відчуваючи себе, від безперестанних трудів знеможеним і дбаючи про те, щоб після його смерті обитель мала гідних керівників, він за два роки до своєї кончини забажав вибрати собі наступника, вказавши на такого в особі ієромонаха Самуїла Добранського. А втім, не нав'язував братії своєї волі, а

передав їй таку на розсуд. Слухняна братія прийняла побажання преподобного одностайно і без будь-яких суперечок.

Обраному новому ігуменові Самуїлові Добранському вони зобов'язалися чинити беззастережний в усьому послух і належну шану, самому ж Добранському поставили в обов'язок чинити з братією так, як того вимагали звичаї і монастирські постанови. З огляду на цю обставину 13-го березня 1649 року було складено відповідний акт, підписаний чотирма ієромонахами, трьома ієродияконами і трьома ченцями.

А втім іще в 1650 році преподобний Іов у справі про внесення попереднього заповіту Івана Жабокрицького в кременецькі акти, значився як ігумен Почаївського монастиря. З цього можна зробити висновок, що обраний у наступники Самуїл Добранський лише вважався ігуменом, і до кончини преподобного Іова не входив в ігуменські права. Життя преподобного Іова тривало 100 років, - і він був настільки угодний Богові, що за сім днів йому було відкрито час його відходу. Його кончина була безболісна: звершивши останню літургію і вчинивши цілування засмученій братії, він мирно від земного життя перейшов до вічного блаженства 28 жовтня 1651 року, залишивши як в обителі, так і в усьому Волинському краї благоговійний спомин про свої величні добродіяння. Тіло блаженного лежало похованим у землі сім років і дев'ять місяців. Багато хто з благочестивих людей іноді помічали світлий промінь, що виходив з могили преподобного. Нарешті Господу Богу було угодно, для слави святої обителі, відкрити славу святого.

У 1659 році блаженний Іов двічі з'явився у сні православному київському митрополитові Діонісію (Балабанові), вмовляючи відкрити його мощі. Митрополит спочатку не довіряв сонному видінню, і не вважав його надприродним повелінням Божим. Але, коли угодник Божий утретє з'явившись йому у сні, повторив йому ту саму вимогу з погрозою помсти, якщо не виконає її, митрополит прийшов у трепет, і пізнавши волю Божу, негайно взявся виконувати повеління. Взявши з собою овруцького

архімандрита Феофана, який тоді перебував у Києві, він з усім своїм кліром поквапився у Почаївську обитель і після ретельного дослідження про життя і діяння преподобного і про чудесні явлення біля його гробу, 28 серпня відкрив гріб з нетлінними рештками святого.

Відкриття було зроблено у присутності численного народу. Рештки святого, на подив присутніх, знайдені нетлінними і сповненими пахощів, тим часом як за життя його тіло було вкрито виразками і гнояками. При цьому випадку, багато хто, охоплені різними хворобами, отримали чудесне зцілення. Опівночі чули блаженного Іова, який молився у храмі з ангелами Пресвятій Богородиці за здоров'я і спасіння світу. Вікопомна будівнича великої церкви Пресвятої Трійці, Єва Домашевська, перед святом Воздвиження Чесного Хреста, зі своєю служницею Анною, сподобилася чути цей дивний спів, після чого угодник Божий чудесно зцілив від смертельної хвороби свого учня, письменника його життя, ієромонаха Досифея.

Під час Збараської війни у 1675 році, коли турки підійшли до Почаївського монастиря, три доби тримали його в облозі, з трьох сторін робили до нього приступ, Преподобний Іов з Божою Матір'ю з'являється, молячись на даху великої церкви Пресвятої Трійці і його молитвами, і благодатним заступництвом Пресвятої Богородиці беззбройна обитель залишилася недоторканою. Турки, відбиті невидимою силою, кинулися від страху у втечу, попри те, що в той час більшість монастирських будівель була дерев'яна і обитель була обнесена слабкою дерев'яною огорожею. Багаторічне управління Почаївською обительлю преподобного Іова була для неї назагал рятівним.

Будучи сучасником Гойської, Домашевських та інших православних знаменитостей на Волині, він своїм святим життям привертав увагу їх до себе і до керованої ним обителі і схиляв їхні серця до того, що вони жертвували від своїх статків на поліпшення її побуту.

Справа Божа зустрічала, інколи, протидію. Обитель зазнавала нападу і переслідувань. Але преподобний Іов був палким охоронцем монастирського

надбання. Він розсудливо і з гідністю свого сану шукав захисту у судових місцях. Викрадачі повертали монастиреві відібране. Так у 1647 році, за вироком Люблінського трибуналу, повернуто обителі частину скарбів, викрадених у неї Фірлеями. Навіть інші обителі бачили у преподобному Іові свого благодійника. Засновниця Загаєцького монастиря св. Іоанна Милостивого Ірина Ярмолинська робить заповіт у 1646 році, за яким розподіляє своє майно на богоугодні заклади, у тому числі і на Почаївську обитель записує 300 злотих; але, щоб цей заповіт був твердим і безсумнівним, вона просить преподобного Іова ствердити його власним підписом, як свідка і як свого духівника, чому й на цьому документі і значиться власноручний підпис преподобного: «Іоанн Железо Игумен Почаевский, устне прошаний, печатор властною рукою». Ця дуже цінна пам'ятка з власноручним підписом святого зберігається й нині в оригіналі у Почаївській обителі, як зберігаються і нетлінні мощі його.

Таку велику повагу і довіру мали благочестиві люди до преподобного Іова у час його земного життя. Таку ж глибоку повагу і довіру православний народ мав і нині має до його нетлінних решток. З часу відкриття їх благочестиві люди почали сходитися і нині сходяться у великій кількості з молитвою для цілющого гробу цього угодника Божого. Про чудесні зцілення, що відбувалися у різні часи від його нетлінних мощів, говориться у книзі: «Гора Почаївська».

Відділення п'яте.

Високопреосвященніший архієпископ Антоній з 1860 – по 1866 рр. Відокремлення Варшавської єпархії від Волинської і призначення Волинським архієпископом і священно-архімандритом Почаївської Лаври преосвященного Антонія.

Варшавська Архієпископія у 1860 році, після переведення високопреосвященнішого Арсенія митрополитом у Київ, як і раніше

відокремлена від Волинської єпархії: у ту і ту призначені окремі архіпастирі. До заміщення Волинської кафедри новим архієреєм, на підставі указу Святішого Синоду від 7 червня 1860 року за №2998, Почаївська Лавра управлялася Духовним Собором. Того ж року найвищим указом, на доповіді Святішого Синоду 29 –го серпня, Волинським єпархіальним архієреєм і священно-архімандритом Почаївської лаври призначений преосвященний Антоній, єпископ Нижньогородський.

Єпархіальне місто Житомир, на відстані 300 верст від Почаївської Лаври, перше лежить на шляху з Нижнього-Новгорода у Волинську губернію, тому він перший зустрів свого нового архіпастиря 28 жовтня 1860 року; Лаврська ж братія мала це щастя 24 січня 1861 року; а втім намісник, архімандрит Амвросій 19 листопада 1860 року поквапився сам у Житомир, і від імені всієї братії підніс хліб і сіль своєму владиці, подав на папері докладний звіт про Лавру і випросив для себе і братії архіпастирське благословення Його Преосвященства.

Після повернення Почаївської обителі у Православ'я, впродовж 30 років, багато зробили, для блага і його користі, чотири попередні архіпастирі: але для більшого його благоустрою ще чимало належало зробити і архіпастиреві преосвященному Антонію.

***Про звільнення намісника архімандрита Неофіта, і про
призначення на його місце архімандрита Амвросія.***

Намісник її (Лаври) Неофіт, який перебував на цій посаді 12 з половиною років, указом Святішого Синоду від 22 червня 1860 року, згідно з проханням звільнений, через хворобу. Тим самим указом, внаслідок подання високопреосвященнішого Арсенія, призначений намісником Почаївської лаври ключар Варшавського кафедрального собору протоієрей Афанасій Лотоцький, після вступу у чернецтво з прийняттям імені Амвросія, якого поставлено 6-го серпня того самого 1860 року у сан архімандрита.

Реконструкція Почаївської Лаври за період намісництва архімандрита Амвросія (Лотоцького). Поставлення на місце нового іконостасу.

Новий іконостас з усіма приналежностями, срібним, прикрашеним коштовним камінням зірковидим для чудотворної ікони ківотом і механізмом для підйому і спускання її, було впорядковано у 1851 році і в тому ж році (червень-місяць) привезено у Почаївську лавру. В іконостасі було все зроблено дуже витончено і у візантійському стилі. Було написано 32 ікони на мідних дошках. Іконостас складається з чотирьох ярусів. перший ярус – це царські двері, позолочені, складені з двох частин і шість ікон. Другий ярус складається теж з ікон. У третьому ярусі – чудотворна ікона Божої Матері. Освячення нового іконостасу відбулося 13-го серпня 1861 року.

Крім того, впродовж цього часу відбувалися різні роботи, пов'язані з ремонтом і реконструкцією різних частин Лаври. Було облаштовано і впорядковано зимову Троїцьку церкву. Водночас попередня зимня Троїцька церква була перетворена на лікарняну, з перейменуванням її на ім'я святої великомучениці Варвари. У її передній частині влаштовані для хворих з окремим входом з коридору, дві келії, з яких вони можуть слухати звершуване богослужіння. було також перебудовано Печерну церкву. Задля зручності було з'єднано дві церкви: Іовлевську і Варваринську з іконостатом Іовлевської церкви. 11-го жовтня 1864 року церкву було освячено. Також було проведено ремонтні роботи у братському корпусі, облаштовано книгарню і свічковий склад.

Що придбала Почаївська Лавра при преосвященнішому Антонії (намісник – архімандрит Амвросій)

Архіпастирськими стараннями преосвященнішого Антонія Почаївська Лавра, упродовж п'яти минулих років, придбала такі найзначніші предмети:

- 1) Для ризниці

У 1862 році на лаврську суму зроблена у С. Петербурзі митра на золотому газеті, оздоблена коштовними каменями. У грудні місяці того ж 1862 року посланий у Москву благочинний Лаври ієромонах Рафаїл для влаштування на місці різного начиння і ризничних речей.

2) Для друкарні

Було придбано другу швидкодрукарську машину, виписану з Відня. Завдяки ній було надруковано книг – 1800 примірників міней, 1300 примірників слідуваної псалтирі, 1200 примірників октоїха, 5050 примірників навчальної псалтирі, 1000 примірників примірників часослова, - 500 примірників тлумачної псалтирі, 500 примірників великого часослова.

3) Господарчі справи.

При Почаївській Лаврі немає зручних готелів, особливо притулків для простого народу, що в літній час збирається тисячами, і не рідко – навіть у негоду – проводить ночі просто неба. Поблизу Лаври, для побудови цих будинків, не було монастирського місця. У 1862 році у титулярного радника Хращевського придбано ґрунт, для побудови на ньому на кам'яному фундаменті великого дерев'яного притулку.

4) Риза на чудотворну ікону Божої Матері.

Риза на чудотворну Почаївську ікону Божої матері зроблена у 1866 році, потомственным громадянином, санктпетербурзьким купцем, срібних і золотих справ майстром Феодором Андрійовичем Верховцевим.